

Producció rural i urbana

Gaspar FELIU
Universitat de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans

Acotar un espai temporal tan reduït com el regnat de Martí l'Humà per a tractar temes en els quals els canvis són tan lents com la producció no té sentit; una explicació mínimament acceptable obliga a retrocedir fins als canvis que va representar la pesta negra. Centraré, doncs, la meua exposició en la segona meitat del segle XIV i, més concretament, en els anys entre 1348 i 1410.

L'estudi dels processos productius té diferents aspectes: el marc institucional, les tècniques i el treball disponibles i el resultat de tot plegat, i el volum de la producció, que és el punt més important, però a la vegada el més difícil de conèixer. Tant per al món rural com per a l'urbà, veurem primer els aspectes organitzatius i després la producció pròpiament dita.

1. LA PRODUCCIÓ RURAL

Les grans síntesis recents, des de la *Història de Barcelona* (Sobrequés, 1992b) fins a *Política, societat i cultura als Països Catalans* (Riquer, 1996) i la *Història agrària dels Països Catalans* (Giralt, 2004-2008), deixen poc marge per a dir alguna cosa que no sigui un resum repetitiu i, per tant, d'un interès escàs. De manera que més aviat dedicaré el temps i l'espai disponibles a discutir alguns punts concrets o a expressar la meua posició en alguns temes polèmics.

Les conseqüències de la pesta negra al camp català

El gran trencant que representà la pesta negra en tots els ordres va ser especialment pregon al camp, amb dos eixos principals: els canvis provocats en la distribució de la renda entre pagesos i senyors (tot i que millor seria parlar de propietaris rendistes) i els suscitats en la producció per la caiguda de la població.

En el primer aspecte, encara que les transformacions afecten tot el Principat, s'han focalitzat en excés en el conflicte entre senyors i pagesos de remença. No hi ha dubte que cal esmenar aquesta visió i rebaixar la importància del conflicte remença dins del conjunt del Principat, alhora que s'ha d'aconseguir un millor coneixement dels canvis experimentats pels pagesos no remences, però al mateix temps és evident que no és aquest el moment per a fer-ho i, per tant, tot i denunciar el biaix, no podré fer gran cosa més que seguir-lo.

Pràcticament tots els autors que han escrit sobre el tema, com Serra i Vilaró (1930-1950), Vicens

Vives (1945, 1954 i 1956), Vilar (1964), Renouard (1964), Cuadrada (1988), Freedman (1988 i 1993), Furió (1996) Salrach (1998), Fernández Trabal (2002 i 2004) o Riera Melis i Fernández Trabal (2004), comparteixen tres idees: la millora de la situació dels pagesos supervivents, la violència exercida per la classe propietària amb la finalitat de recuperar les rendes perdudes i la resistència pagesa en demanda de l'abolició de la servitud i el manteniment dels masos rònecs, però aquest esquema general deixa un ampli marge per a les matisacions i les discrepàncies. A continuació intentaré mostrar raonadament els meus desacords sobre alguns tòpics que poden dificultar la comprensió del tema.

Senyors i pagesos

El primer punt que em sembla que necessita una clarificació és la qüestió de la senyoria sobre els pagesos de remença. Perquè, de fet, aquest mateix enunciat és ja un error: els pagesos no estaven subjectes a una, sinó a diverses senyories, i l'oblit d'aquest fet o la confusió entre les senyories pot provocar equívocs importants.¹ En realitat, la part senyorial no era gens unitària, i no ho era en dos sentits: en primer lloc, hem de parlar com a mínim de tres nivells de senyoria;² d'altra banda, alguns dels senyors de remences, de senyors no en tenien res; i quan dic res, vull dir que els contemporanis no els reconeixien com a tals.

Els tres nivells de senyoria, que cal tenir molt presents per a entendre els trencacolls del conflicte remença, són, de major a menor, la jurisdicció, la senyoria territorial o banal³ i la senyoria alodial o fundiària (*foncière*), que és la que està relacionada directament amb la qüestió remença.⁴

La jurisdicció (alta jurisdicció), en molts llocs estava en mans del rei, però com és prou sabut aquest se n'havia després sovint per a pal·liar les seves urgències econòmiques (Ferrer i Mallol, 1970-1971); la compra de les jurisdiccions pels senyors i els intents posteriors del rei de recuperar-les amb l'ajut, sovint forçat, dels pobles, enverinaren els conflictes rurals a la segona meitat del segle XIV per l'oposició dels senyors i la pressió de la monarquia, que permetia i fins i tot forçava la formació de sindicats de pagesos, sovint poc proclius a pagar la redempció de les jurisdiccions, que els afectaven molt poc (Ferrer i Mallol, 1970-1971, p. 406-411 i 427-429).⁵

El segon nivell de senyoria, la senyoria territorial o banal o de castell termenat, procura al senyor rendes i drets sobre els habitants, rendes que no procedeixen de la propietat de la terra, sinó del vasallatge personal. El darrer nivell correspon a la senyoria alodial o dominical, o sigui, de la propietat senyorial de la terra. Les terres de senyoria alodial es trobaven per regla general cedides en feu o en emfiteusi (que legalment es regeixen per les mateixes regles),⁶ de manera que els senyors en retenien

1. En aquest sentit, la confusió per part de Vicens Vives (1957, p. 14) de la senyoria banal i l'alodial ha fet molt de mal: després d'enunciar que la meitat de Catalunya era «terra de barons», afirma que en algunes comarques gairebé la totalitat de la terra pertanyia als senyors: «El pagès de remença estava subjecte al seu senyor per un doble vincle de propietari i de governador.» Aquesta opinió és encara la més difosa en la historiografia catalana.

2. La qüestió es complica pel fet que el nombre de nivells i les seves denominacions queden a l'arbitri de cada autor; vegeu, per exemple, Hinojosa (1905), Serra i Vilaró (1930-1950), Feliu (1990 i 1996) i Salrach (2004b).

3. Jurisdicció i senyoria banal van tenir límits imprecisos fins que les elucubracions dels juristes entorn del dret romà van imposar la distinció entre el mer i el mixt imperi.

4. Una visió teòrica dels diversos tipus de senyoria es pot veure a Feliu (1996); una aplicació pràctica, a Cuadrada (1988, p. 426-427) i Llovet (2000, p. 56).

5. Llevat que, com fa observar Fernández Trabal (2002, p. 97), el senyor jurisdiccional fos a la vegada senyor alodial del terme, com en el cas de Vilobí d'Onyar, on els pagesos s'apressaren a redimir la jurisdicció i posar-se així sota el domini reial.

6. També podien ser conreades directament (reserves o diumenges), però el conreu directe era ja poc important al segle XIV.

el domini eminent o directe, mentre que feudataris i pagesos emfiteutes en posseïen el domini útil i en podien disposar a voluntat, fins i tot les podien vendre o sotsestablir,⁷ a condició de respectar els drets del domini directe del senyor. A la Catalunya Nova, i en molts casos també a la Catalunya Vella, el domini eminent només implicava el dret a cobrar unes rendes i potser alguns dies de treball personal (joves, batudes, etc.). En canvi, en el cas dels remences, a les rendes per la tinença de la terra s'hi afegia la servitud personal, definida com a obligació de residir al mas (afocament), de pagar per diverses incidències vitals del pagès (mals usos) i de redimir-se si algun membre de la família volia abandonar el mas.

Els tres graus de senyoria són independents, però no excloents: totes les senyories es poden trobar reunides en una sola mà o en dues, però aquestes situacions són més corrents a la Catalunya Nova que a la Catalunya Vella, on la dispersió de les senyories és gairebé la norma.⁸ No es pot negar, però, que si la senyoria territorial i la dominical estaven en mans diferents, la situació resultava potencialment conflictiva; Salrach (2004b, p. 546) creu que la complicació que els pagesos poguessin estar subjectes a un senyor per la terra (a qui pagaven rendes) i a un altre per la persona (de qui depenien judicialment i jurisdiccionalment) es tendí a resoldre amb la pèrdua d'algunes de les atribucions de justícia per part dels senyors territorials en favor dels senyors dominicals. Però si és ben cert que com a mínim aquests ho pretengueren,⁹ l'afirmació em sembla massa general: no hi hagué unificació senyorial, sinó només, i sempre parcialment, d'una banda, adquisició de la jurisdicció superior per part dels senyors territorials¹⁰ i, de l'altra, en les terres de masos, però no en tots els masos, concreció dels mals usos en mans dels senyors del domini directe (Feliu, 2001).

L'altre aspecte que trenca la pretesament clara dicotomia entre senyors i pagesos de remença és que, com ja he dit, sovint el domini alodial o eminent no està en mans dels senyors (per això he parlat abans de propietaris rendistes):¹¹ el joc d'establiments i sotsestabliments¹² porta sovint al fet que el darrer propietari directe (rendista) sigui un burgès o home de vila (Fernández Trabal, 2002, p. 224, i 2005), un altre pagès (Aventín, 1996, p. 100) i, fins i tot, un altre remença (Cuvillier, 1968, p. 78; Pons i Guri, 1984a, doc. 620 i 624, i Freedman, 1993, p. 167). Aquesta és una de les explicacions possibles de per què el dret de prendre i maltractar, tot i ser en teoria una arma terrible en mans dels senyors, amb prou feines tingué importància pràctica. Com diu Lluch (2005, p. 35), a la majoria de les parròquies on l'Almoïna del Pa de la catedral de Girona tenia béns, també n'hi tenien molts altres

7. I també cedir-les en arrendament («a llauró») o en parceria, generalment amb menys drets i més obligacions per al creant que no pas en el cas de les tinençes emfiteütiques. Segons Donat *et al.* (2001, p. 141), aquestes cessions no provenen per regla general dels senyors, sinó d'emfiteutes que no es poden fer càrrec temporalment del mas per situacions personals (vídues, orfes...), però també per problemes legals: per exemple, remences que ja tenien un mas i no en podien afocar un altre.

8. Exemples de la diversitat senyorial sobre les mateixes terres i homes es poden veure a Anguera de Sojo (1934, p. 310), Serra i Vilaró (1930-1950, p. 11), Cuvillier (1968, p. 77), Guilleré (1993, p. 343), Cuadrada (1988, p. 519-520) i Pons i Guri (1989, p. 205).

9. Per exemple, el 1406 el monestir de Sant Pere de Besalú protestà contra Ponç de Catllar, senyor del castell del Catllar, perquè aquest obligava homes que eren propis i solius del monestir a prestar serveis al castell (Golobardes, 1970-1973), en una clara confusió dels drets de les senyories territorial i alodial.

10. A partir de 1361, Poblet compra terres i si pot la jurisdicció en llocs on té la senyoria (Altisent, 1974, p. 251-256).

11. L'afirmació de Vicens Vives (1957, p. 13) «la propietat de la terra es concentrava, generalment, a mans de l'estament eclesial i dels descendents de les antigues famílies feudals o aristocràtiques» només és veritat si ens limitem al domini eminent, però allò econòmicament i socialment important era el domini útil, que estava per regla general en mans dels pagesos o d'alguns burgesos en les zones amb una major influència urbana.

12. Només un exemple: l'any 1372, Pere Estaper, de Sant Celoni, establia a Francesca, esposa de Bonanat Negrell, una casa al carrer corrible, tinguda en domini mitjà per Guillem Bonmacip i directe de la comanda de Sant Celoni de l'orde de l'Hospital: tres senyors per damunt de l'emfiteuta (Pons i Guri, 1984a, doc. 619).

senyors; i per si això fos poc, molts masos remences tenien terres d'altres senyors i molts masos que no eren de l'Almoïna tenien terres seves. Cal, per tant, bandejar afirmacions com la de Vicens Vives (1957, p. 29) «els remences, en passar de bell nou a la jurisdicció reial, obtenien tot seguit la derogació de llur estatut servil», reflectida per Serra Clota (1999, p. 1006), que afirma que amb la venda de jurisdiccions senyorials bona part de la població regida per la «llibertat» que oferia la monarquia passà a estar sota la jurisdicció senyorial: ni la monarquia oferia més que una jurisdicció com les altres ni el canvi afectava per a res el domini directe i, per tant, la situació dels remences; tampoc no és defensable la consideració de la remença i les altres servituds com a base i fonament del sistema senyorial perquè permetien als propietaris de la terra controlar els efectius demogràfics de les seves tinences i preservar la integritat de les seves rendes, com fa Fernández Trabal (2002, p. 207). L'extrapolació del domini eminent al conjunt de les senyories és clarament abusiva, igual que la reducció de tota la pagesia a la condició dels remences.

En definitiva, hi havia senyors que tenien subjectes els pagesos a la vegada per la jurisdicció, el ban i la propietat alodial, però no era el cas més corrent, sobretot a la Catalunya Vella; en conjunt, les dades aportades per Golobardes (1970-1973), Pons i Guri (1984a i 1984b), Cuadrada (1988), Pons i Guri i Rodríguez Blanco (1990), Lluch (1998 i 2005) i Llovet (2000) més aviat demostren que els senyors territorials només solien tenir el domini eminent sobre una part dels pagesos.¹³ Per dues raons: perquè altres senyors o propietaris tenien també terres en domini directe i amb homes propis i de remença dins de la seva senyoria, i perquè el joc de successives infeudacions i establiments feia que sovint el primer senyor només conservés uns drets exigus sobre la seva primitiva propietat, mentre que els senyors directes reals eren uns altres. Citaré només l'exemple de les antigues terres del rei establertes després de la pesta negra: com fa notar Ferrer i Mallol (2001) en el seu estudi, en la major part el rei només conservava el dret a ser informat i a rebre unes petites quantitats en cas de venda. Igualment, el vescomte de Cabrera o l'orde de l'Hospital apareixen només com un teló de fons en moltes transmissions de terres al Maresme i a Sant Celoni (Pons i Guri, 1984a): la major part dels senyors directes que podem trobar en aquest darrer recull, i també en Golobardes (1970-1973), són particulars (en el sentit de no privilegiats) barrejats amb alguns membres de la noblesa inferior (donzells) o amb institucions eclesiàstiques locals (altars, beneficis...) i, com ja he dit, fins i tot amb alguns remences. Tots ells no sembla que poguessin fer gaire ús del *ius malectrandi* ni sotmetre els seus remences més enllà del dret a rebre les exaccions contractuals. La situació dels pagesos era sens dubte pitjor quan el senyor territorial era a la vegada propietari alodial de totes o gairebé totes les terres del poble, com a Amer (Monsalvatje, 1908, p. 446-448) o a Banyoles (Lluch, 2008); en aquests casos, la pressió senyorial podia ser tan forta que esdevenia fàcilment conflictiva: tant a Amer com a Banyoles els senyors (els abats respectius) van acabar abolint els mals usos, com a mínim per als vilatans.

Oportunitats i dificultats de la pagesia

La pesta va oferir als pagesos sobrevivents l'oportunitat de millorar el seu nivell de vida, però cal matisar afirmacions massa generalistes, com que els pagesos, després de la pesta, podien disposar de

13. A Camós, que era una batllia reial, o sigui que la jurisdicció i la senyoria territorial pertanyien al rei, hi tenien el domini sobre masos remences com a mínim l'Almoïna del Pa de la seu de Girona, el monestir de Banyoles i el senyor del castell de Palol de Revardit, entre altres (Lluch, 1999, p. 152-154). En els capbreus del castell de Vilassar (Cuadrada, 1988) i de Mataró (Llovet, 2000, p. 56) es poden veure les diferents formes de dependència dels pagesos respecte al senyor del castell.

terres, canviar els masos més pobres per altres de millors¹⁴ o afegir nous masos (els masos rònecs) a les seves tinences anteriors. Ja Salrach (1998) i Riera Melis i Fernández Trabal (2004) recorden que les oportunitats van ser no sols desiguals, sinó «desigualadores»: els pagesos rics eren els qui tenien més possibilitats d'heretar de parents desapareguts, i sobretot d'adquirir terres o masos rònecs en condicions avantatjoses. D'altra banda, els senyors, a l'hora de cedir masos o terres, preferien fer-ho a pagesos benestants, que disposaven de la força de treball i del capital per a tirar endavant el conreu i pagar les rendes (Anguera de Sojo, 1934). De manera que l'endemà de la pesta hi havia pagesos que disposaven de més i millor terra (podien deixar de banda el conreu de les parcel·les menys productives), però també jornalers, temporalment afavorits per la puja de salaris, però que no arribarien mai a la categoria de pagesos. Per tant, que hi hagués pagesos que continuessin emigrant a les ciutats no vol dir, com pretén Freedman (1988, p. 52), que el camp no oferís condicions gaire millors que abans de la pesta: les oferia, però no a tothom.

Per tal de mantenir les terres en conreu, els senyors van acceptar també reduccions temporals o definitives o monetitzacions de la renda.¹⁵ Alguns autors col·loquen la monetització de la renda entre els instruments de la reacció senyorial; contra això, he de dir tres coses: que la monetització no era un fenomen nou,¹⁶ que havia de ser acordada entre el senyor i el pagès¹⁷ i que a la llarga els senyors sortiren perjudicats per l'alça de preus, o sigui, per la pèrdua de valor de la moneda.

Tot i les reduccions de censos, hi ha acord general en el fet que la gran oportunitat de millora per a la pagesia va ser sens dubte l'accés als masos rònecs. Però normalment s'afirma que, en un moment determinat, cap al darrer quart del segle, els senyors van començar a reclamar els masos rònecs amb l'excusa que havien d'estar habitats (afocats), mentre que els seus tenidors ni els habitaven ni podien fer-ho, atès que estaven obligats a residir en un altre mas; naturalment, la reclamació senyorial implica que disposaven de pagesos per a poblar aquests masos o de burgesos disposats a adquirir-los.

Anem a pams. Allò que volien adquirir els burgesos era el domini directe i, per tant, la seva oferta de compra no depenia del fet que el senyor hagués recuperat el domini útil, més aviat al contrari: per regla general, preferien disposar de terres conreades. D'altra banda, s'ha lligat massa la qüestió dels masos rònecs amb la Constitució «Com a molts...» de les Corts de 1413, que té un sentit més ampli, com veurem més endavant.

A parer meu, el problema dels masos rònecs no era que els senyors en fessin una reclamació universal (se'n concedien de nous quan teòricament els senyors estarien intentant recuperar-los),¹⁸ sinó la situació legal de molts d'ells: n'hi havia d'escripturats, o sigui, concedits en emfiteusi i sotmesos al pagament d'una entrada (Ferrer i Mallol, 2001, p. 198), que resultaven intocables, com qualsevol altre establiment emfitèutic, però segurament hi havia terres i masos que després de la pesta havien estat

14. Segons Serra i Vilaró (1930-1950, p. 343), els mateixos senyors facilitaven el canvi de mas per a evitar que els masos millors quedessin despoblats i fins i tot rebien a gust els fugitius d'altres dominis.

15. Val a dir, però, que les reduccions de censos i altres pagaments estan més documentats per trossos de terra que no pas per masos.

16. L'any 1333, Jaume de Vall, ciutadà de Mallorca, canvià els seus drets sobre un mas a Galliners per un cens anual de quaranta sous (Golobardes, 1970-1973, doc. 115).

17. En teoria, el senyor podia endurir les condicions en els casos de nou establiment, però no s'ha d'oblidar que la seva llibertat quedava limitada pel fet que el pagès havia d'acceptar les condicions d'accés al mas.

18. Dos masos rònecs d'Hostalric són units l'any 1369 reduint les servituds a un cens de quatre sous anuals; l'any 1361 es fa el mateix amb tres masos rònecs de Sant Pere de Vilamajor, amb un cens de només dos sous; i encara dos masos més, al mateix lloc i en les mateixes condicions, el 1397 (Ferrer i Mallol, 2001, p. 200).

cedits o s'havia permès que fossin conreats sense formalitzar cap contracte, a canvi del cens acostumat o d'un cens reduït; en tot cas, sense servitud ni mals usos. La indefinició legal d'aquests conreus feia que els senyors els consideressin una cessió temporal i els conreadors, indefinida. És sobre la possessió d'aquestes terres i els pagaments que se'n podien exigir que rau el conflicte que no es liquidaria fins a Guadalupe.

La crisi de la renda va afectar els senyors des del moment de la pesta. Però més tard va afectar també els pagesos: no queda clar si per la caiguda de preus; segons Salrach (1998, p. 33), els preus dels cereals comencen a baixar a partir de 1380, però es basa en els preus de Hamilton (1936) per a Aragó i València; les sèries de Barcelona (Serra i Puig, 1988, i Riera Melis, en premsa),¹⁹ de Girona (Guilleré, 1993) i de Lleida (Argilés, 1995) són per desgràcia massa incompletes o tardanes. Em penso que tampoc no té gaire importància. El principal factor d'ofec de la pagesia era polític: l'augment dels impostos reials, afegit en molts llocs als pagaments per a la recuperació de les jurisdiccions (Ferrer i Mallol, 1970-1971), les destrosses ocasionades per les entrades de companyies militars i la despesa per emmurallar viles i ciutats (Guilleré, 1993, p. 203, i Fernández Trabal, 2005, p. 93-95); en definitiva, l'endeutament personal i municipal (Riera Melis i Fernández Trabal, 2004, p. 139).

La població, que no es pot girar contra la monarquia, busca una escapatorià a través dels punts dèbils del sistema: els creditors jueus²⁰ (els pogroms de 1391) i les imposicions servils. En aquest darrer punt es congrien el pes de les exaccions, no gaire gran en conjunt, però que podia ser greu en casos i moments determinats; les limitacions a la llibertat d'actuació (la impossibilitat de tenir més d'un mas o d'efectuar casaments hereu-pubilla) (Feliu, 1992*b*); el canvi de mentalitat («el temps de la servitud es ja passat»), que arriba a la cort a través del parer d'importants juristes, i els interessos de la monarquia.²¹

Les oportunitats de la burgesia

La pesta, que ofereix oportunitats als pagesos, n'ofereix també a la burgesia. La penetració de la burgesia tant en la propietat agrària (absoluta o més correntment en el domini útil) com en la senyoria territorial i algun cop fins i tot jurisdiccional és també un fenomen anterior a la pesta, més en el cas de la propietat²² que en el de la senyoria. Però fins i tot en aquesta, la compra de Mataró es remunta a 1339 i la de la Torre Baldovina a 1344 (Busqueta, 1989); tanmateix són més importants després de la pesta: Pere Desbosc comprà la jurisdicció de Sant Vicenç i Vilassar el 1352 i Pere de Màrgens el castell de Mataró el 1366 (Cuadrada, 1988).²³

La compra per part de la burgesia urbana²⁴ de terres i masos, o la seva adquisició mitjançant

19. Agraieixo a Antoni Riera que m'hagi fet a mans les dades del seu treball en premsa.

20. I no jueus; Riera Sans (1996) explica molt bé com el program de Barcelona s'originà desviant contra el call, per dues vegades, un atac contra les oficines de la batllia i algunes cases del patriciat urbà.

21. «El interés de la monarquía por la causa remensa respondía, por lo tanto, a razones de alto valor moral, a presiones e instancias de los propios payeses, y, finalmente, a su posición política frente a los señores jurisdiccionales» (Vicens Vives, 1945, p. 55); aquest darrer factor em sembla el més determinant.

22. En especial entorn de les ciutats, com Barcelona (Busqueta, 1989) o Girona (Fernández Trabal, 1995) o de comarques properes, com el Maresme (Cuadrada, 1988).

23. Val a dir, però, que aquestes senyories foren per als seus adquirents una font de rendes, però també de maldecaps; Cuadrada (1988) explica molt bé els problemes de Pere Desbosc, a pesar del seu alt càrrec a la cort, amb el veguer de Barcelona, i Llovet (2000) els de Pere de Màrgens a Mataró.

24. De fet, sovint es tractava de funcionaris reials (Arnau Ballester, Pere Desbosc, Pere de Màrgens) o de petits nobles relacionats amb l'Administració.

l'establiment o el sotsestabliment, és també un fenomen anterior a la pesta. Però, més que això, el que m'interessa ara és desmentir l'afirmació corrent que, a través de la compra de senyories, l'oligarquia urbana injecta en el món agrari una nova mentalitat, regida per models de racionalitat en la inversió (Cuadrada, 1997, p. 69). Si entenem aquesta racionalitat com l'afany per a recuperar com més aviat millor la inversió feta, l'afirmació és acceptable; no m'ho sembla, en canvi, si s'atribueix a la burgesia urbana l'impuls a un canvi de productes o formes de conreu, atès que ni la senyoria territorial ni, per regla general, la propietat directa no tenen cap incidència sobre l'autonomia productiva del pagès tinent. Només en el cas de les masoveries el propietari podia influir en la producció.

La crisi de la renda

Ningú no discuteix l'impacte de la pesta (i de les mortaldats successives) sobre la renda agrària. La disminució de la població va ser més important al camp que a la ciutat, que oferint salaris elevats va poder atreure fadrísters i també pagesos dels masos més pobres. D'un camp ple a vessar, com ho constaten la multiplicació de fraccions de mas: bordes, pernaades..., es va passar de cop a un camp buit,²⁵ on moltes terres van quedar abandonades i cada propietari directe va haver de lluitar per retenir els seus conreadors. La recuperació va ser difícil i lenta, com mostra Pons i Guri (1960, p. 235-236) per a la conca de la Tordera. Teòricament, la servitud, la subjecció dels pagesos de remença a la terra, havia de ser una arma suficient si no havia desaparegut tota la família del mas;²⁶ a la pràctica, però, no va evitar l'abandonament de les explotacions més pobres i va fer necessari incentivar els conreadors perquè no n'abandonessin moltes altres:²⁷ tot i disposar de la senyoria territorial i del domini eminent sobre molts pagesos, Pere Galceran, senyor de la baronia de Pinós, no pogué evitar que nombroses famílies marxessin dels seus dominis, sobretot cap a la Cerdanya. La pena de deu lliures per als qui abandonessin les seves explotacions sense permís, augmentada a vint-i-cinc lliures el 1358, no sembla que fes tornar gaire gent: finalment, el senyor nomenà procuradors que anessin a la Cerdanya i obliguessin els seus homes propis a tornar o a redimir-se (Serra i Vilaró, 1930-1950, p. 343); desconeixem el resultat de l'operació, però si un gran baró tenia aquestes dificultats, ja ens podem imaginar les d'un simple propietari directe.²⁸

De fet, la crisi de la renda senyorial era, però, molt anterior a la pesta, si fem cas de les úniques dades disponibles, les de Camós estudiades per Lluch (1998); en concret, l'ensorrada és brutal a la dècada de 1331-1340, com podem veure al gràfic 1.²⁹

D'altra banda, la major part dels ingressos procedeixen sempre dels censos (fixos o parts de col·lita); només els anys immediatament posteriors a la pesta tenen importància les entrades que proporciona la inestabilitat de persones i béns: intesties i eixorquies, redempcions, entrades de mas, firmes

25. Pladevall (1963) i Cuveillier (1968 i 1970) han demostrat la disminució del nombre de masos a la plana de Vic; també Bolòs (1995) per a la Garrotxa.

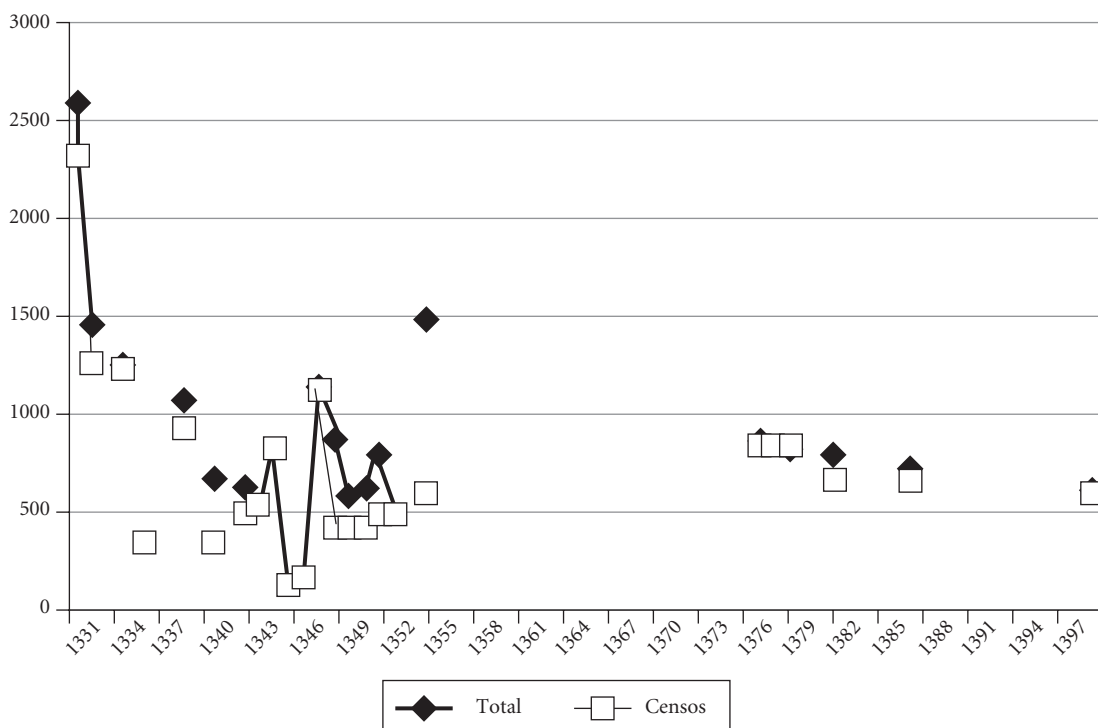
26. Però, com fan observar Donat *et al.* (2001, p. 147), si el pagès abandonava el mas, se'l requeria que hi tornés o es redimís: ser remença no impedia abandonar l'explotació, sinó que exigia haver de pagar per a poder-ho fer.

27. «Els rics arxius parroquials de la Plana de Vic permeten seguir les evolucions: es veuen afocar vells masos amb una gran reducció dels censos, concedir privilegis particulars i generals» (Pladevall, 1963, p. 366).

28. Tanmateix un afocat a la vall de Toses, fugitiu a Puigcerdà, va ser capturat i hagué de pagar cent lliures per la seva redempció (Serra i Vilaró, 1930-1950, p. 338).

29. Hem grafiat només el total d'ingressos i els censos; la diferència entre les dues corbes representa la suma de la resta d'exaccions: foriscapis, redempcions, firmes d'espoli i intesties i eixorquies. Hi ha un tercer aspecte, la distribució percentual dels ingressos entre els diversos conceptes, que examinarem més endavant.

GRÀFIC 1. Els ingressos de l'Almoïna del Pa a Camós (sous)

FONT: Elaboració pròpia a partir de Lluch (1999).

d'espoli i, sobretot, lluïsmes. Després de dues dècades sense dades, el darrer quart de segle es caracteritza per una forta atonia de la renda, que continua caient lentament.

En tot cas, cal tenir present que els mals usos, inclosa la remença, representaven només una part petita de la renda senyorial (i a la inversa, de les exigències que pesaven sobre el pagès): a Camós, els censos representaren el 83 % del total dels ingressos senyorials i els forscapis, amb els lluïsmes, una mica més del 12 %, mentre que redempcions, firmes d'espoli, intesties i eixorquies no arribaven al 5 % i pràcticament desapareixen (0,16 %) el vintenni 1391-1410 (Lluch, 1999). Per desgràcia, l'exemple és massa aïllat i massa incomplet per a considerar-lo representatiu, però no disposem de cap altre.

Sigui com sigui, la caiguda de la renda senyorial està fora de tota discussió: on hi ha desacords, com veurem, és en la capacitat dels senyors per a frenar aquesta caiguda.

La reacció senyorial

Que els senyors van reaccionar a la caiguda de les seves rendes utilitzant tots els instruments al seu abast per a recuperar la situació anterior queda fora de tot dubte. Amb quin resultat? Les afirmacions en el sentit que després de la pesta els senyors van ampliar abusivament les rendes (Vicens Vives, 1956) o que els mals usos i la remença, abans separats, es van ajuntar després de la pesta negra (Freedman, 1993)³⁰ no estan documentades, tot i ser repetides per la major part dels autors; i encara és

30. Suposo que Freedman es basa en l'afirmació de Vicens «fins a la segona meitat del segle XIII la subjecció als mals usos

menys cert que els senyors imposessin arrendaments més curts (en tot cas, això no tindria res a veure amb els contractes emfiteùtics ni, per tant, amb la remença) ni que augmentés el nombre de pagesos adscrits a la terra.³¹ Ben al contrari, les redempcions col·lectives, com la d'Amer, indiquen clarament la posició a la defensiva dels senyors.

Els mitjans de què disposaven els senyors directes per a incrementar les seves rendes eren els nous contractes, la documentació notarial i la legislació. En el primer cas, els senyors podien exigir rendes més elevades en els nous contractes, però la situació d'escassetat de mà d'obra i la documentació coneguda més aviat fan pensar en el contrari, com també el fet que hi continuï havent pagesos i remences disposats a acceptar establiments de masos rònecs amb la condició que, amb el temps, hi «aforcaran» un fill, que s'haurà de fer home propi, soliu i de remença del senyor.³² Dificilment aquestes condicions eren compatibles amb un increment de les exaccions. En canvi, sí que els senyors directes van poder augmentar el preu de les redempcions, vigilar més el cobrament de les altres exaccions i potser recuperar exaccions caigudes en desús; fora de l'augment del preu de la remença, sobre el qual tornarem més tard, no sembla que tot plegat fos una via important d'increment dels ingressos.

Per mitjà de la documentació notarial, els pagesos es podien veure obligats (o podien ser enganxats) a reconèixer situacions noves (obligació de redimir-se o de pagar els mals usos, per exemple) o a capbrevar els seus béns,³³ però el fet que no coneguem enfrontaments ni plets per aquestes raons segurament vol dir que la violència notarial era més aviat defensiva, estava destinada bàsicament a fixar les prestacions o a evitar la fugida dels pagesos: el seu aspecte més important és la clàusula afegida als juraments d'homenatge per la qual el pagès es comprometia a no establir-se en viles o ciutats on amb el temps pogués aconseguir la llibertat, però aquesta clàusula havia estat introduïda a la segona meitat del segle XIII, tot i que es va generalitzar després de la pesta (Serra i Vilaró, 1930-1950, p. 340, i Serra Clota, 1999, p. 1021).

Pel que fa a l'augment del preu de les redempcions, està prou demostrat des de l'obra de Serra i Vilaró (1930-1950) i la documentació posterior aportada per Golobardes (1970-1973), Pons i Guri (1984a), Pons i Guri i Rodríguez Blanco (1990) i Lluch (2005).³⁴ Cal tenir present, però, que l'obligació de redimir-se només afectava una part de la població, els fills que es casessin en un mas d'un altre senyor: ni l'amo del mas, ni el seu hereu, ni els fadristerns (fills o filles) que es casessin en un mas del mateix senyor o que no es casessin en un mas no estaven obligats a redimir-se. En aquest darrer cas, legalment continuaven formant part del mas i estaven en la seva línia successòria, a la qual renuncia-

no denotava l'adscripció a la terra», però en tot cas seria un fet anterior i, per tant, no es pot considerar com a conseqüència de la pesta. Això deixant de banda que Vicens pren per realitat el que segurament no és més que una major precisió en els documents («els formularis no introdueixen les paraules que indiquen l'adscripció a la gleba fins a mitjans del segle XIII»). De la poca precisió de la documentació, n'és una bona mostra que, segons Lluch (2005, p. 54-55), dels seixanta pergamins d'homenatge de la parròquia de Camós, només un explicita «homines et mulieres cum intestis, exorquis, redempcionibus personarum et aliis servitutibus et iuribus».

31. L'equívoc en aquest punt pot venir de l'augment de reconeixements de ser home propi, que podia ser exigut als pagesos a l'hora de succeir en el mas el propietari anterior, o sigui a la mort dels pares; aquests juraments van augmentar sens dubte a causa de les mortaldats i possiblement també els senyors eren cada cop més diligents a exigir-los, però només representaven una major seguretat per als senyors, no un empitjorament de la condició pagesa.

32. Entre molts altres: Pons i Guri (1984a, doc. 574), de 1368; Ferrer i Mallol (2001, p. 194-195), dels anys 1368 i 1379, i Golobardes (1970-1973, doc. 157), de 1393.

33. De fet, el capbreu en si no es pot considerar una forma de violència i fins i tot podia convenir al pagès: fixava els drets i les obligacions de cada peça de terra i evitava conflictes o demandes posteriors. Tampoc no era una obligació nova, si bé, segons Batlle (1988, p. 292), es generalitza després de 1348.

34. Agraïxo a Rosa Lluch que m'hagi permès accedir a detalls de la documentació que no consten en el seu llibre.

ven amb la redempció. Per tant, no tenien cap interès a redimir-se, però tampoc els senyors no en tenien que ho fessin: la seva prioritat era mantenir la continuïtat de l'explotació i, per tant, era preferible disposar d'hereus coneguts i obligables a fer-se càrrec ràpidament del mas. Potser per això entre els *iuvenci homines* redimits predominen els membres de, com a mínim, la tercera generació, en gran part habitants de ciutats o viles on la condició de remença era un fre per a l'obtenció de la ciutadania i l'ascensió social,³⁵ també homes o dones que es volien casar en un mas d'una altra senyoria, aspirants a clergues, amb els privilegis que aportava aquesta situació; i potser, especulant, hi podríem afegir futurs esposos (o esposes) davant la repugnància de l'altra part a sotmetre's a la servitud.

Queda finalment la coacció, la violència legal. Com en tants altres aspectes, cal començar per dir que no era nova: iniciada amb la legalització del *ius maltractandi* el 1202,³⁶ té com a fites principals la Constitució de 1283, per la qual el rei es comprometia a no acollir en les seves terres pagesos escàpols d'altres senyories.³⁷ A aquesta legislació favorable als interessos dels senyors s'hi va afegir el 1413³⁸ la Constitució «Com a molts...» (*Constitucions*, llib. IX, tit. XIII, I, p. 425), que ha estat considerada l'instrument màxim d'opressió senyorial contra els remences, tot i que no és específica d'aquests, sinó referida al conjunt de la pagesia emfitèutica, un col·lectiu molt més ampli.

La constitució es refereix a les terres perdudes pels pagesos per tres raons: decomís, delictes o deutes. Comencem per les dues darreres: tot i que els senyors nomenaven els jutges, els delictes havien de ser greus i provats i no sembla que fossin una causa important d'espoliació. Pel que fa als deutes, escapen de la relació entre senyors i pagesos: eren deutes a tercers (per regla general, burgesos, institucions eclesiàstiques o jueus) que podien comportar l'embargament de la propietat útil del mas.³⁹ El punt principal de fricció radicava, per tant, en el decomís, que també tenia causes ben fixades: l'abandonament de l'explotació o la manca reiterada de pagament dels censos; però cal tenir present que, segons els «costums de Girona», calia una sentència judicial per a considerar que un mas havia caigut «en benevis» i podia ser recuperat pel senyor, i si hi havia un hereu d'aquest mas, calia esperar encara un any després de citar-lo perquè se'n fes càrrec (Donat *et al.* 2001, p. 139-140). El punt més conflictiu era, sens dubte, la manca de documentació suficient: tots aquells pagesos, remences o no, que des de la pesta conreaven terres o masos sense tenir-los establerts (per tant, en una cessió considerada temporal pels senyors) podien ser desnonats per a restablir masos afocats i servils («a altres establiran»), constituir explotacions senyorials directes («a llur propia cultura se aturaran») o vendre les terres a millors postors («esdevendran ser alienades».)⁴⁰

Com diu Vilar (1964, vol. II, p. 156-158), contra aquestes pràctiques senyorials, el pagès desposseït posa en pràctica la violència tradicional, i podríem dir universal, no contra el propietari, sinó contra el conreador que l'ha substituït en l'explotació: amenaces, destrucció de collites, «senyals mort designants». Res de gaire original; el que és diferent és la reacció senyorial, el bandejament («gitat

35. Com Narcís Sala, teixidor a Barcelona, fill de Francesc Sala, tragner de Cassà de la Selva, redimit l'any 1406 per sis florins (seixanta-sis sous) (Lluch, 1997, p. 898).

36. A la dècada de 1370, el *ius maltractandi* s'incorporà a les compilacions de costums, com les del monestir de Pedralbes o les de Girona (Vicens Vives, 1945, p. 53).

37. Serra Clota (1999) ha pogut dir que la conquesta de Sicília va tenir com a contrapartida l'asserviment de la pagesia.

38. La Constitució queda, per tant, fora de l'època que estudiem, però els fets als quals es refereix són, sens dubte, anteriors.

39. L'any 1370, el jueu Mahir Ranaya va instar la venda en pública subhasta d'una peça de terra a Sant Miquel de Cruïlles (Pons i Guri, 1984a, doc. 596).

40. Això no implica la substitució del cens perpetu medieval per l'arrendament temporal, com pensa Vilar (1964, vol. II, p. 156-158); de fet, els arrendaments van continuar essent escadussers.

de pau») i la condemna a mort dels culpables («dejan de capital esser punits»), clara mostra de l'enduriment de la posició dels senyors, sens dubte, però possiblement encara més dels seus temors.⁴¹

Dins de les iniciatives legislatives prosenyorials queda un darrer aspecte: la prohibició de conferir ordes sagrats als remences, decretada en el Sínode de Tarragona el 1370. Tot i els escarafalls d'alguns autors, era també una mesura a la defensiva; es tractava de tancar una possible porta de fugida de la servitud: els clergues eren no solament lliures, sinó privilegiats, i molta gent es feia tonsurar per a gaudir d'aquests privilegis, sense cap intenció d'anar més enllà en la carrera eclesiàstica. En canvi, no s'acostuma a citar una decisió més greu: el 1355, el bisbe de Girona Berenguer de Cruïlles prohibí les redempcions que no fossin per a passar a un altre mas, prohibició que es va mantenir fins al 1368 (Noguer i Pons i Guri, 1967, p. 204).

L'inici del conflicte remença

Vicens Vives (1945, p. 50-52), seguint Pella i Forgas (1883), considera que la generació que va arribar a la maduresa entorn de 1380 va ser la primera generació revolucionària⁴² i que la revolució sorgia de l'anormalitat jurídica i econòmica de les relacions entre el pagès i el senyor, però el 1956 Vicens Vives canvia l'argument i parla de l'arribada a la plenitud de la generació delmada per les pestes dels anys 1361-1373 i del començament del declivi econòmic de Catalunya després del tombant conjuntural de 1380: la crisi hauria provocat la topada entre els pagesos i uns senyors (nobles, eclesiàstics i ciutadans; o sigui, els tres estaments de les Corts) decidits a obtenir el màxim de les seves terres mitjançant l'exigència estricta dels drets feudals i la reclamació dels masos rònecs. Tot i que no disposem de documents que ens informin d'incidents concrets, és evident que el malestar entre se-nyors i pagesos està darrere les repetides gestions de la cort (1388, 1395 i 1402) per a solucionar el conflicte.⁴³

En canvi, els actes de violència pagesa que acostumen a ser citats no semblen estar directament relacionats amb els mals usos: l'assalt a la pabordia de Palau, centre administratiu del monestir de Ripoll, va ser organitzat per la *universitas* de Vic, o sigui el municipi, sense que sapiguem per quines raons, però no sembla que la servitud pagesa hi pogués tenir res a veure; això no vol dir que els assaltants no aprofitessin l'ocasió per a incendiar llibres de privilegis, capbreus i documents justificatius (Abadal, 1972). I en el cas de la rebel·lió contra Pere de Màrgens, el litigi prové de l'intent d'exercir abusivament un dret del castell termenat (Freedman, 1993, p. 205).⁴⁴

41. La continuació del text, amb la normativa per als bandejats, deixa entendre, però, que la pena capital no era l'única imposable. D'altra banda, el fet que el 1432 les Corts reclamessin la vigència de la Constitució de 1413 indica clarament que l'aparell coercitiu no havia estat gaire eficaç. L'aparell legal es complementà amb la Constitució «Als escàndols via precloents...» de les mateixes Corts (Constitucions, llib. iv, tit. xxi, iii), que intentava impedir els traspassos sense firma de senyoria i, per tant, sense pagament del lluïsmo, i condemnava els infractors a pagar el doble del lluïsmo normal (Riera i Fernández Trabal, 2004, p. 146). S'ha dit que aquesta Constitució va ser renovada en les Corts de 1432, però no és ben bé així: el que fa la Constitució «Commemorants...» és possibilitar al senyor de tornar a establir el mas al cap d'un any i un dia que el pagès l'hagi abandonat. Si passat aquest termini el pagès amenaça el nou emfiteuta d'alguna de les maneres tradicionals, caurà sota les penes de la Constitució de 1413.

42. La causa adduïda per Pella i Forgas (1883) i difosa per Vicens Vives (1945) que es tractava de la generació nascuda en els masos pobres i abandonats de les comarques del nord no em sembla encertada: aquesta generació hauria nascut i viscut en millors condicions que les anteriors.

43. Evidentment, no es tractava només de la bondat dels sobirans. A més dels beneficis que esperaven obtenir dels pagesos per la seva intermediació, els reis preveïen que la solució del conflicte remença aplanaria el camí per a la recuperació de les jurisdiccions.

44. Tot i les amenaces proferides contra el senyor i de l'intent d'aquest d'empresonar un dels caps de la revolta, els pagesos

La producció agrària

Disminució del conreu de cereals?

Tradicionalment s'ha dit que després de la crisi hi ha una caiguda de la producció agrària, més greu en els cereals que en el conjunt, i un augment dels conreus comercialitzables. Tot això és segurament veritat, però també matisable. D'una banda, com adverteix Guilleré, la tendència a la producció per al comerç comença amb el segle⁴⁵ i no és, per tant, una conseqüència dels canvis provocats per l'epidèmia. No hi ha dubte que la despoblació dels camps provocada per les pestes originà una davallada de la producció,⁴⁶ però no es pot parlar, com es fa sovint, d'una producció insuficient per a alimentar el camp i les ciutats, sinó més aviat al contrari: com diu Abadal (1972, p. 57), amb la mortaldat desapareixen molts petits productors que gairebé consumien el producte de llur treball, mentre que les explotacions subsistents eren excedentàries. Iradiel (1996a, p. 111-112) va més enllà i afirma que no és segur que caigués el volum de producció, atès que la millor relació entre terra i conreadors i el fet que s'abandonessin les terres de pitjor qualitat van fer créixer la productivitat. Les constatacions de Lladonosa (1975, p. 578, i 1980, p. 73) i Busqueta (2004, p. 268) respecte a Lleida van en la mateixa direcció.⁴⁷ En tot cas, allò que importa no és tant el volum de la producció com la seva adequació a la demanda. És, per tant, arriscat afirmar que hi hagués una reconversió de l'agricultura cerealícola cap a conreus més especialitzats (Conde i Ruiz Doménec, 1973) i que es produïssin transformacions importants com a conseqüència de la inversió de capitals d'homes de negoci i burgesos a la recerca d'una major racionalització de l'explotació, amb diversificació de conreus per a satisfer la demanda del mercat i una major atenció a la ramaderia (Belenguer, 1996, p. 32): de fet, es tracta d'una transposició abusiva de la situació d'Anglaterra. A Catalunya, no crec que les inversions burgeses en la millora de la producció fossin significatives; tant la inversió com la racionalització que ens són conegudes estan destinades a l'extracció de la renda i no podia ser d'altra manera, atès que només en el cas de les masoveries els propietaris podien tenir algun paper en la direcció de l'explotació; en els establiments emfitèutics, els drets del senyor directe es limitaven al cobrament de les rendes.

Pel que fa a la disponibilitat de gra suficient, ens movem també entre els pols oposats de la fretura barcelonina i la relativa abundància que indiquen les distribucions de pa per part de l'Almoina de Girona: abans de la pesta, el pa era d'ordi, excepte per Nadal i per Pasqua; després, el pa de blat arriba a ser una tercera part del total,⁴⁸ al mateix temps que fins al 1359 es produeixen importants exportacions de cereals pel port de Sant Feliu de Guíxols (Guilleré, 1993, p. 301).

Barcelona havia d'importar sovint grans forans, però l'abastiment normal l'obtenia de les remeses del Camp de Tarragona, el Penedès, l'Empordà i l'Urgell amb l'afegit d'Aragó (Carrère, 1977, vol. 1, p. 350-351, i Serra i Puig, 1988). A la perplexitat de Carrère (1977, vol. 1, p. 366) sobre el fet que la demanda de gra de Barcelona no provoqués una resposta més positiva per part dels pagesos, els quals

obtingueren del rei el dret a sindicar-se per a pagar la defensa en el plet que els incoà el senyor i finalment, el 1391, el rei els absolgué de responsabilitats. Una raó semblant portà a l'assalt i destrucció del castell de Mataró un Divendres Sant entre el 1414 i el 1416 (Llovet, 2000, p. 64-65 i 70-72).

45. «A la primera meitat del segle, l'agricultura catalana esdevé més especulativa» (Guilleré, 1993, p. 353).

46. Com diuen les cròniques de l'època, «la gent no abasten a fer los conreus» (Riera i Fernández Trabal, 2004, p. 126).

47. Bé és cert que l'horta de Lleida era un punt d'atracció de pagesos d'altres zones; Busqueta indica l'aveïnament de pagesos procedents del Pallars, la Ribagorça i l'Aragó.

48. Evidentment, per una població inferior, però el que m'interessa destacar és la suficiència de l'oferta.

(en una simplificació abusiva, com veurem) s'haurien fet productors de safrà, cal adduir els costos de transport i d'oportunitat: a igualtat de preus en origen, el gra vingut per via aquàtica (mar o rius) podia arribar a Barcelona més barat, desincentivant la producció de cereal per a la venda en les zones més allunyades, on era preferible dedicar els esforços a productes en què el cost de transport tingués un pes menor en el preu final. Això sense comptar que diversificar la producció significava una millor distribució del treball al llarg de l'any i una assegurança en cas de mala collita o de preus baixos: aquestes circumstàncies difícilment afectaven tots els productes alhora.

El que no es pot acceptar per a la segona meitat del segle XIV és situar l'autosubsistència com a ideal pagès i, per tant, que es busqués «reservar per al consum familiar la totalitat de la producció pròpia», ni que el mercat rural sorgís «del fracàs de l'ideal d'autosubsistència» (Aventín, 2004, p. 494-495). Sens dubte, l'autosubsistència era una prioritat de les famílies pageses (ho era encara no fa gaires anys, diguem abans de la mecanització del camp a la segona meitat del segle XX), però no s'ha d'entendre com un refús del mercat. Autoabastiment vol dir acudir al mercat al mínim possible com a comprador, però tant com es pugui com a venedor.

Els altres productes

Si als pagesos no els sortia a compte augmentar el conreu de cereals, quines alternatives tenien? Les més esmentades són el safrà, el vi i les plantes tèxtils. De tots aquests productes, el safrà s'ha considerat el paradigma de la producció per al comerç (Carrère, 1977, vol. I, p. 366; Conde, 1983, i García Oliver, 2004), però cal advertir dues coses: que es tracta d'un conreu molt anterior, iniciat com a mínim a final del segle XIII, i que la seva expansió és geogràficament limitada, de manera que no es pot adduir com el succedani universal a la suposada disminució del conreu de cereals.

Tot i que, com diu Verdés (2001, p. 760), no disposem d'un estudi sobre el conreu i la comercialització del safrà, podem dir que va tenir una gran importància al segle XIV (Conde, 1983) i a la primera meitat del segle XV, quan conquerí els mercats alemanys, que n'eren els principals consumidors (Verdés, 2001, p. 759). La zona de producció del safrà començava a l'oest de Barcelona, a Sant Cugat i Rubí, i s'estenia al sud fins al Camp de Tarragona i al nord fins a Manresa i Cardona, en una faixa cap a l'oest que arribava fins a Aragó (Carrère, 1997, vol. I, p. 370-371); n'hi havia també un petit nucli entorn de Castelló d'Empúries (Guilleré, 1993, p. 381).⁴⁹ Per tant, era principalment un producte de la Catalunya Nova.

El conreu del safrà és molt exigent en mà d'obra; tanmateix no crec que no es pugui compaginar amb la crisi demogràfica, com es qüestionen Conde i Ruiz Doménec (1973), ni molt menys que el conreu exigeixi una concentració parcel·lària prèvia o que la concentració parcel·lària permetés la producció de plantes industrials. La cosa és molt més senzilla: exigeix molta mà d'obra, però el seu cicle és compatible amb els del cereal i la vinya i, per tant, aprofita els temps morts dels conreus principals. A més, una part important del treball és femení.⁵⁰ El safrà és un producte industrial, que

49. Els mercats principals eren Vilafranca del Penedès, Igualada, Santa Coloma de Queralt, Cervera, Tàrraga i Balaguer (Verdés, 2001, i García-Oliver, 2004, p. 317-318); el safrà d'aquesta darrera procedència era el més apreciat (Coulon, 2004, p. 386).

50. Altisent (1972) aporta dades sobre el conreu del safrà i els possibles beneficis per a la granja de Riudabella ja a mitjan segle XV. Per desgràcia, no se'n poden treure conclusions perquè, vora del treball llogat, la despesa del qual està comptabilitzada, hi treballaven els mossos fixos de l'explotació, de la feina dels quals no en sabem res. El que se'n pot treure en clar és la seqüència de feines: persolar, entrecavar, collir, esbrinar i torrar, a més de plantar de nou cada tres o quatre anys i llaurar abans de la plantada; i també que el nombre de jornals és elevat tant en plantar (homes i dones) com en esbrinar (dones), de manera

un cop collit exigeix una delicada manipulació i que es prestava fàcilment a adulteracions; la seva importància queda palesa per la preocupació de ciutats com Cervera, que nomenaven un «veedor del safrà», i de les Corts, que el 1353 castigaven els infractors amb la pèrdua del puny (Verdés, 2001).

Un altre producte industrial, també molt exigent en mà d'obra, però d'importància molt inferior, era el pastell, conreat en petites superfícies a l'entorn de Girona, també ja des d'abans de la pesta;⁵¹ el conreu es va fer prou important perquè el 1353 el bisbe de Girona n'exigís el pagament del delme (Guilleré, 1993, p. 381).

Més importància va tenir en conjunt el conreu de la vinya, però en tractar-se de l'augment d'un conreu tradicional és més difícil individualar-ne els trets en aquest moment. Podem pensar que l'augment de la producció anava lligat a un consum més alt, signe del major benestar relatiu de la població, com observa Le Roy Ladurie (1967) per al Llenguadoc. Sabem de parcel·lacions per a plantar vinya a Molins de Rei (Fernández Trabal, 2005) i segurament té un significat semblant el fet que a Santa Llogaia del Terri i a altres pobles propers la vinya se situï més enllà dels camps de cereal, al marge del bosc (Guilleré, 1993, p. 335), o sigui que s'ha obtingut desermant bosc. La documentació ens mostra també la seva importància al Pla de Barcelona i al Maresme i sabem que ocupava més d'una quarta part de la superfície de l'horta de Lleida el 1429,⁵² i era encara més important als secans que l'envoltaven (Lladonosa, 1975, p. 578).

Tampoc no tenim gaire coneixement de l'evolució de les plantes tèxtils; les úniques coses que podem dir és que el seu conreu era molt antic i que la seva producció era insuficient: segons Busqueta (2004), el lli, el cànem i l'esparg només ocupaven el 4 % de la superfície a l'horta de Lleida; no és estrany, doncs, que Carrère (1977, vol. 1, p. 395-396) afirmi que la producció és insuficient per a les necessitats del Principat.

La incògnita de la ramaderia

La disminució de la terra conreada havia d'estimular la ramaderia, però costa de fer-se una idea de la seva evolució: de fet, l'estudi de la ramaderia medieval és el gran absent a la recent *Història agrària dels Països Catalans* (Salrach, 2004a). A final del segle XIII, els grans monestirs s'havien desfet de les pastures d'estiu (Arroyo, 1968): en aquell moment de plenitud demogràfica era possiblement més rendible i menys conflictiu comprar vassalls, però no sembla que després de la pesta consideressin la ramaderia una oportunitat econòmica; a mitjan segle XV, Poblet només en tenia uns quatre-cents caps, concentrats a la granja de Riudabella (Altisent, 1972 i 1974).⁵³ De fet, la gran oportunitat que va representar per a Aragó i el nord del País Valencià la demanda italiana de llana va afectar poc el Principat; així i tot, Lleida era un gran mercat llaner a final del segle XIV (Lladonosa, 1975, p. 90), segurament en connexió amb Aragó, i també era important a Tortosa l'exportació de llanes. Però la llana de les ovelles catalanes va continuar alimentant sobretot la producció de teixits, bàsicament a

que una gran part del treball és femení. A més d'això, les vendes mostren un benefici notable si no es compten els jornals dels membres de l'explotació, que de tota manera tenien un cost d'oportunitat molt baix, però l'any que cal plantar, el cost de les cabeces gairebé iguala el preu de venda.

51. El 1344, un ciutadà de Girona venia llavor de pastell a un pagès (Guilleré, 1993, p. 381).

52. Busqueta (2004, p. 27). No crec que la situació fos gaire diferent a final del segle XIV.

53. Tot i això, les ovelles eren la partida principal en l'inventari de 1444 (1.300 sous) per 720 sous els animals de treball, 496 el blat i 340 sous el vi.

l'interior del país; tanmateix la ramaderia sembla haver-se inclinat més cap al boví⁵⁴ i l'oví de carn, destinat majoritàriament al consum de Barcelona. La demanda barcelonina és la que crea majors conflictes i la que ens és més coneguda, però també té un origen anterior a la pesta: el 1324 hi ha els primers enfrontaments entre ciutadans de Barcelona, que volen tancar les seves terres al delta del Llobregat, i els pagesos del delta, que reclamen l'empriu, la lliure disposició de les pastures. El predomini de la ciutat li permet el 1397 imposar, d'una banda, la reserva de les pastures del delta per als arrendataris de l'abastament de carn a Barcelona i, de l'altra, el tancament de les finques dels ciutadans de Barcelona, no sense resistències i enfrontaments constants (Fernández Trabal, 1989). També a final del segle XIV es porten a terme tancaments de pastures (creació de deveses i bovalars) a Sant Andreu de Palomar; en aquest cas, en benefici de burgesos de Barcelona (Busqueta, 1991), i fets semblants es documenten a Lleida, on l'any 1402 diversos pobles entorn de la ciutat es queixen del fet que han perdut les herbes per tancaments fets en favor de ciutadans, sovint funcionaris reials (Busqueta, 2004, p. 31). Però la importància d'aquests enfrontaments més aviat dificulta la comprensió de l'evolució de la ramaderia en el conjunt del Principat. Sense que ho puguem documentar gaire, l'abandonament de terres i masos havia d'oferir una oportunitat per al creixement de la ramaderia estant; ho confirmen les afirmacions de Conde i Ruiz Doménech (1973) sobre l'augment dels farraginars, i de Cuvillier (1968, p. 90), que considera que la base econòmica dels masos de Taradell era el cereal i la ramaderia bovina.

L'exploració del bosc

L'economia agrària es completava en gran part del territori amb l'exploració del bosc, però en sabem també molt poc; per a anys posteriors (1439-1442), Altisent (1972) ens informa que l'exploració del bosc representava l'ingrés principal de la granja pobletana de Castellfollit a través de la producció de carbó i la venda de fusta i teies, a més d'ingressos pel permís de pasturar bous i porcs; hi podem afegir la recol·lecció de pega, coneguda a Vilapicina (Busqueta, 1991, p. 162), i una indústria derivada del bosc, l'elaboració de plats de fusta al torn, més important del que ara podríem pensar, de la qual ens informa Serra i Vilaró (1930-1950, p. 414-428) per a Bagà i altres llocs de la baronia de Pinós i Mataplana.

La distribució dels conreus

Disposem d'unes poques notícies sobre la distribució dels conreus: a l'horta de Lleida, el 1429 (però no crec que cinquanta anys abans la situació fos gaire diferent), el cereal ocupava el 34 % de la superfície, la vinya el 27 %, els erms (pastures) el 20 %, les hortalisses el 3 % i el lli, el cànem i l'espart el 4 % (Busqueta, 2004, p. 27); a Taradell, on els masos basaven la seva economia en els cereals i la cria de bovins, però no descuidaven la vinya, els fruiters i els horts (Cuvillier, 1968, p. 90); o a Girona, on Guilleré (1993, p. 335) mostra el predomini del cereal i l'augment de la vinya. De fet, hi ha altres conreus, però el cereal continua essent la base i la preocupació principal de la producció agrària.

En definitiva, el daltabaix demogràfic no va representar en l'agricultura de la segona meitat del segle XIV els grans canvis que se li acostumen a atribuir. Més aviat s'hauria caracteritzat per una in-

54. Cuvillier (1968) afirma que el cereal i la ramaderia bovina són la base de l'economia dels masos de Taradell; possiblement, la situació era semblant a molts masos de la muntanya mitjana.

tensificació d'innovacions anteriors cap a una major participació en els mercats. La pesta, tan important des del punt de vista social, ho seria molt menys per a la producció agrària.

Balanç final

Els canvis dins el marc institucional de la producció agrària a la segona meitat del segle XIV resultaren clarament favorables a la pagesia: la disponibilitat de terres i l'augment dels salaris van afavorir els participants en la producció enfront dels participants en la renda, que es van veure perjudicats per l'abandonament de terres i per la necessitat de rebaixar les prestacions censals o servils sobre altres, si les volien conservar en conreu; els masos ròncecs en són l'exemple paradigmàtic.

Contra aquests beneficis per als conreadors, a parer meu les respostes dels senyors directes no van ser ni tan importants, ni tan noves, ni gaire eficaces, ni tampoc la teòricament totpoderosa legislació emanada de les Corts. Res a veure amb suposades generalitzacions de l'asserviment ni amb un increment de l'ús del dret de prendre i maltractar, ni amb actuacions arbitràries de desposseïció dels conreadors: els efectes que hauria pogut tenir l'aplicació d'aquesta violència senyorial no es deixen veure per enlloc. Ben al contrari, els veritables guanyadors són les elits de pagesos rics que sovint imposen a la resta de la comunitat un domini econòmic i normatiu que no està a l'abast dels senyors del domini directe: resulta ben representatiu el cas de Taradell, on un petit grup de pagesos dominants és cada vegada més potent i, mitjançant l'exercici del ban, aconsegueix imposar restriccions d'accés a l'aigua o a les pastures a la resta de la pagesia; la seva força no prové de la senyoria, sinó del domini sobre el municipi; són una clara prefiguració de les relacions capitalistes (Cuvillier, 1970).

2. LA PRODUCCIÓ INDUSTRIAL

Tot i que té arrels anteriors, la indústria catalana pren una embranzida important a la primera meitat del segle XIV, moment de clar creixement de la producció artesana en moltes ciutats i viles. Com diu Carrère (1977, vol. II, p. 144), al segle XIV Catalunya decidí ser industrial: ciutats i camps començaren a teixir, a aparellar i a tenyir. La segona meitat de segle no és tan innovadora, però consolida el creixement anterior: entorn del 1390, quan la documentació permet traçar un mapa de les localitats implicades en la producció tèxtil, hi és representada gairebé tot Catalunya; d'altra banda, hi ha una clara preocupació per l'organització i el control del treball (Riera Melis i Feliu, 1992; Riera Melis, 1993, i Iradiel, 1996b).

El millor indicador de la bona marxa de l'activitat urbana és, com diu Vilar (1964, vol. II, p. 166), que els monuments indicatius de la riquesa medieval barcelonina daten dels anys que van de 1350 a 1420. El bon moment econòmic no es redueix a Barcelona, sinó que s'estén al conjunt de les ciutats i viles del Principat, tot i que amb ritmes molt diferents.

Però, més enllà d'aquestes afirmacions genèriques, no és fàcil articular una visió sobre l'evolució de la producció industrial a la segona meitat del segle XIV, que els autors inclouen en el llarg període baixmedieval: per exemple, Vilar (1964, vol. II) no diu ni una paraula de la producció artesana entre 1350 i 1420 i tampoc no es pot individuar l'etapa en treballs recents, com el de Busqueta (2004) sobre Lleida. Més explícit és Iradiel (1996b, p. 107), que indica que a la segona meitat del segle XIV i al segle XV la indústria adquirí una major importància relativa respecte a l'anterior predomini del comerç. Ja Renouard (1964) observava que després de la pesta la caiguda de l'activitat era perceptible a les ciutats, però menys que al camp. Tot i això, disposicions com la de Pere el Cerimoniós manant al veguer

de Barcelona que abans de donar noves llicències dels oficis de teixidor i paraire s'assegurés de la idoneïtat dels sol·licitants (Riu, 1964, p. 551-552), o la importació d'esclaus, són mostres clares del fet que després de la pesta la demanda tendia a superar l'oferta; però, passat el primer moment, hi ha una recuperació de la producció, visible en l'augment de la demanda interior i en les exportacions. A pesar d'aquest increment general, la producció industrial retrocedí en algunes ciutats importants, en especial a Lleida (Lladonosa, 1980, p. 74-75) i a Manresa (Torras Serra, 1996, p. 56). De fet, però, a Lleida la situació no sembla tan dolenta: el 1390 la bolla de Lleida només és inferior a les de Perpinyà, Barcelona i Girona, si bé és cert que el 1412 havia caigut pràcticament a la meitat;⁵⁵ la decadència seria, doncs, més visible al segle xv, tot i mantenir una important activitat en el treball de la pell. En tot cas, tant per a Manresa com per a Lleida, les causes de la decadència són les mateixes: l'endeutament excessiu del municipi, que comporta una forta càrrega impositiva.

D'altra banda, cap al darrer quart de segle es donà una forta caiguda dels preus dels productes d'exportació; en especial, dels teixits. Tot i que se'm fa difícil de creure l'afirmació de Carrère (1978, p. 151) en el sentit que els salaris industrials disminuïren del quinze al vint per cent, sí que ho podien fer les rendes dels assalariats si el treball es feia escadusser, però no s'ha de confondre jornal diari amb renda anual.

El nombre d'oficis era molt elevat: Capmany (1779, vol. I, p. 440), parlant de Perpinyà, diu, amb una notable exageració, que «la enumeración puntual de todos los ramos de la industria formaría por sí sola una obra»; Guilleré (1993, vol. II, p. 73) parla de més de cent oficis a Girona (però el nombre de gremis era molt inferior); a Barcelona, a final del segle xiv, hi havia quaranta-cinc oficis organitzats, tretze dels quals s'havien agremiat entre 1325 i 1390 (Capmany, 1779, vol. I, p. 452), de manera que trenta-dos eren anteriors a la primera data; amb posterioritat a 1390, se'n van agremiar molt pocs (Riera Melis i Feliu, 1992, p. 150). A Manresa, el nombre d'oficis comptabilitzats era de trenta-un els anys 1408-1411 (Torras Serra, 1996, p. 78).

L'organització de la producció

Segons Riera Melis (1993, p. 313), els primers intents de solidaritat professional es troben a començament del segle XIII, si bé algunes confraries són anteriors (Feliu, 1992a), i fins a la pesta negra les ciutats i el monarca controlen els gremis:⁵⁶ les reglamentacions dels oficis se centren en els aspectes tècnics amb la finalitat d'assegurar la qualitat desitjada i evitar els fraus (Iradíel, 1996b), així com a fixar la relació entre els diversos oficis que intervenen en el producte acabat.⁵⁷ Els aspectes que interessaven més els artesans, com el control de l'ingrés al gremi o les relacions entre les diferents categories de l'ofici, no prenen importància fins cap a final del segle xiv i en algun cas, com la normativa per a evitar una desigualtat excessiva entre els diferents tallers, fins a mitjan segle xv.

La representació al Consell de Cent podria semblar per a Barcelona un bon indicador de l'existència dels diferents oficis i del seu nombre relatiu de membres en cada moment; es tracta, però,

55. Resulta, per tant, excessiva l'afirmació de Lladonosa que després de la pesta negra la indústria hi era inexistent.

56. El terme *gremi* no s'utilitza a Catalunya fins a mitjan segle xvi (Riera, 1993, p. 293); l'emprego, però, com a veu més comuna i genèrica en el llenguatge modern.

57. El millor exemple són les ordenances del tèxtil barceloní de 1317, que regulaven la relació entre els diversos oficis que intervenien en la producció de teixits (carders, teixidors, tintorers, bataners i paraires) amb la finalitat d'assegurar el producte final. En els mateixos anys disposaven també d'ordenances els blanquers i els sabaters i el 1327 n'obtingueren els picapedrers i els molers.

d'una dada enganyosa: la participació en el Consell de Cent depenia més de l'antiguitat del gremi i de la seva riquesa que no pas del nombre d'afiliats (Riera Melis i Feliu, 1992, p. 150). Un altre indicador són els noms de carrers, que sovint ens posen en contacte amb oficis prou importants per a mantenir una agrupació suficient; amb l'inconvenient, però, de la manca de concreció cronològica d'aquest tipus d'indicadors.⁵⁸

Gremis i ordenances

Després de la pesta negra, no s'observa un canvi substancial en el nombre d'activitats, però sí en la seva organització; en aquest sentit, la documentació més important conservada⁵⁹ fa referència als teixidors de lli i d'estopa el 1369; als teixidors, els paraires i els tintorers de llana el 1383 i encara el 1387; als teixidors de draps el 1390, i als teixidors de llana el 1402. Els assaonadors reben les primeres ordenances el 1374, amb moltes correccions fins a les noves ordenances de 1407 (Capmany, 1779, p. 485-490); els serrallers, el 1380 (Tintó, 1980); anteriors i més nombroses són les dels llauners, amb quatre redaccions entre 1357 i 1395 (Capmany, 1779, p. 564).

El fet més impressionant és l'acumulació d'ordenances els anys 1394 i 1395: en reberen fustanyers, calderers, broquerers, estanyers, freners, llauners, blanquers i argenters (Capmany, 1779, p. 560-561). Les raons, sense que puguem calibrar el pes de cadascuna, semblen ser el desig de reglamentar millor els oficis en temps de crisi, sobretot per evitar els fraus i la competència excessiva, i l'afany recaptatori de la monarquia, que veia en les noves concessions una font d'ingressos. El precedent i a la vegada el cas més representatiu són les ordenances del tèxtil, que comprenen paraires, teixidors i tintorers (1387). De fet, el rei encausà aquests oficis perquè s'havien agremiat sense permís reial ni municipal i havien creat reglaments, segells, taxes i sancions: un cop plantejades les acusacions, però, el monarca digué que preferia compadir-se que castigar els culpables i només imposà les noves ordenances aprovades pel Consell de Cent i per ell mateix, i discutides abans amb els mestres del gremi i altres experts (Carrère, 1978, p. 173); el document no diu res més, però, sens dubte, com de costum, la intervenció règia va ser condignament retribuïda.

El primer examen de mestria és introduït pels gerrers el 1389 (Riera Melis i Feliu, 1992, p. 151); atesa la data, sembla més aviat una mesura destinada a fer disminuir la competència. En canvi, l'intent dels joves sabaters (o sigui, els oficials de l'ofici) el 1397 de crear una confraria pròpia devia expressar el malestar que reflectiria anys més tard l'ordenança del gremi que penava els oficials que aconsellessin un altre de no llogar-se per menys d'un determinat jornal, o sigui, una reacció patronal davant un intent de conveni col·lectiu, per dir-ho en termes moderns (Riera Melis i Feliu, 1992, p. 151-152).

Fora de Barcelona, coneixem sobretot ordenances referents al sector tèxtil, com les de Bagà de 1351 (Serra i Vilaró, 1930-1950, vol. II, p. 391), Puigcerdà el 1389, Manresa el 1400, Perpinyà el 1401 (Gual, 1967, p. 140 i 147); en canvi, sense que en sapiguem la causa, la monarquia no permeté l'agremiació d'oficis a Lleida: primer Pere el Cerimoniós (1360) i més tard Martí l'Humà prohibiren qualsevol agrupació que anés més enllà de la confraria (Busqueta, 2004, p. 271).

Per a algunes poblacions com Girona (Serra Ràfols, 1964, i Guilleré, 1993, p. 76-77) i Manresa i

58. En tot cas, en algun moment van ser prou importants a Barcelona per a donar nom a un carrer els tapiners, freners, daguers, argenters, llibreters, boters, assaonadors, flassaders i corders, entre d'altres (Duran i Sanpere, 1972, vol. I, p. 426).

59. Cal no oblidar que només podem parlar de la documentació conservada, sense que sapiguem massa quina proporció de la documentació emesa representa.

altres de més petites, disposem de l'estructura de la població per oficis; en el seu estat actual no són gaire útils per les diferències en les llistes d'oficis, a més d'algunes inconsistències de la documentació: per exemple, és poc creïble que a Manresa els anys 1408-1411 hi hagués noranta-set sabaters però només dos mestres d'obres. Tot i que faria falta una feina d'homogeneïtzació que en facilités la comparació, *grosso modo* permeten entreveure que mentre l'activitat tèxtil predominava en centres com Barcelona, Girona, Vic, Igualada,⁶⁰ Berga, Bagà, Camprodon, Sant Joan de les Abadesses, Puigcerdà, Perpinyà o Vilafranca de Conflent, tant a Manresa com possiblement a Lleida el treball de la pell era l'activitat que ocupava més mà d'obra (Gual, 1967; Torras Serra, 1996, i Guilleré, 1993).

Els principals productes

La manufactura tèxtil

Com diu Batlle (1988, p. 296), la producció que mereixia el nom d'indústria era la tèxtil, que era a la vegada la més activa, la més pròspera i la més difosa pel conjunt del país.

El drap de llana és el producte per excel·lència de la manufactura catalana, tant per l'amplitud de la seva dispersió geogràfica com pel nombre de persones ocupades i pels beneficis que permetia. Els canvis principals s'havien produït a començament de segle, amb la introducció de la fabricació de draps de qualitat, que es van afegir als draps tradicionals més barats (sarges, baietes i estamenyes). A la segona meitat del segle *xiv*, l'avantatge del tèxtil català és la seva diversitat, que li permetia abastir el mercat local i sobretot ser competitiu en els mercats internacionals gràcies a una producció de qualitat mitjana, de setze a divuit lligadures, però comparativament barata⁶¹ i que va poder disposar d'ajuts polítics, com la taxa a la importació de draps de luxe imposada per les Corts de 1365 (Riera Melis i Feliu, 1992, i Coulon, 2004). De fet, la draperia catalana neix per a reemplaçar els teixits francesos i n'adopta la qualitat mitjana, llunyana dels millors draps flamencs o florentins (Carrère, 1977, vol. 1, p. 456).

De la importància del sector tèxtil, n'és una bona mostra que, al primer quart del segle *xv*, en el moment immediatament posterior al que ens ocupa, tres quartes parts dels recursos fiscals de la Generalitat en procedien (Carrère, 1976, p. 475), sense que puguem pensar que just abans les coses eren gaire diferents, si bé aquest percentatge s'ha de reduir atès que la bolla, que és l'indicador del qual disposem, grava també les importacions.

Els draps de llana, que per a rebre aquest nom havien de ser com a mínim divuitens, s'obtenien en el teler ample, que exigia la participació de dues persones, mentre que els teixits senzills eren produïts per una sola persona al teler estret. No cal repetir la llarga llista d'oficis implicats en la producció dels draps de qualitat; n'hi ha prou de citar que els principals eren el teixidors, que a més dels coneixements tècnics necessitaven locals amplis i capital suficient; per tant, havien de ser artesans acomodats d'entrada i la seva activitat els permetia esdevenir-ho encara més. El mateix es pot dir dels paraires, responsables de les diverses operacions i oficis dels acabats, que també acostumen a figurar entre els artesans benestants; entre altres despeses, havien de pagar l'abatanat, que exigia llogar els molins, per regla general propietat de membres del patriciat urbà. Finalment, calia tenyir els draps,

60. El 1394, el municipi d'Igualada s'oposava al fet que alguns paraires traslladessin la seva activitat a pobles de la rodalia.

61. Segons Coulon (2004, p. 318), que recull dades de Melis, a final del segle *xiv* el drap de Perpinyà valia aproximadament una cinquena part que el de Florència, i el de Barcelona, una setena.

operació també molt delicada, cara⁶² i que exigia una bona preparació tècnica en el cas dels tintorers de bon tint (Riera Melis i Feliu, 1992, p. 168-169).⁶³

Tot i la dispersió de la draperia pel conjunt del país, com ho mostren les «col·lectes» de la Generalitat i els seus ingressos (Carrère, 1976, p. 477),⁶⁴ el predomini de la producció correspon a les ciutats, en especial a Barcelona i Perpinyà, que a la dècada final de segle, proporcionen la meitat dels ingressos de la bolla; més enrere queda Girona i encara més Lleida, Tarragona i Tortosa. Així, Barcelona, que a l'època representava cap a una desena part de la població del Principat, aportava el 1390 una quarta part dels ingressos de la bolla (Carrère, 1976, p. 483).

La bolla, com a indicador de la producció, té dos defectes: no coneixem l'import recaptat, sinó el dels arrendaments; i, com ja ha quedat dit, grava a la vegada la producció i les importacions, cosa que magnifica sobretot el paper de Barcelona. El grau d'incertesa que presenta no afecta d'una manera important l'interès de la bolla com a indicatiu de la producció; per desgràcia, només disposem de les dades dels dos darrers decennis que estudiem. Al quadre 1 es pot veure la jerarquia de les diferents col·lectes el 1390 i la seva evolució fins al 1412.

QUADRE 1. Preu dels arrendaments de la bolla dels draps (en lliures)

	1390	1400	1406	1412	1412/1390
Perpinyà	9.180	9.200	9.200	8.100	0,88
Barcelona	9.106	11.000	10.651	12.400	1,36
Girona	3.500	4.500	4.000	3.750	1,07
Lleida	3.000	1.900	1.345	1.406	0,47
Tortosa	1.409	1.549	1.511	1.200	0,85
Tarragona	1.325	1.353	1.000	872	0,66
Puigcerdà	1.210	950	861	972	0,80
Berga	1.200	603	650	620	0,52
Manresa	900	840	831	715	0,79
Vilafranca	900	900	776	872	0,97
Vic	875	1.000	590	775	0,89
Prades	700	760	600	583	0,83
Urgell (comtat)		750	601	475	
Castelló d'Empúries	675	710	700	1.079	1,60
Camprodon	600	680	620	500	0,83
Cervera	572	665	675	700	1,22
Montblanc	546	753	575	600	1,10
Ripoll	400	616	600	573	1,43

62. El mordent per als tints de qualitat, l'alum, provenia de l'Egeu, igual que la gala i el taní; l'indi i el brasil, de l'Orient Mitjà; la roja, del nord d'Europa; el pastell, de Llombardia i sobretot dels encontorns de Tolosa de Llenguadoc (Carrère, 1977, vol. I, p. 482-488).

63. Els teixits més senzills eren tenyits gairebé només de negre pels «tintorers de mal tint», amb una capacitació tècnica i un estatus econòmic i social molt inferior als dels tintorers de bon tint.

64. Carrère (1976, p. 477-478) només observa un buit al sud i a l'oest, de Tortosa i Lleida al Montseny, rodejat per zones d'activitat escassa, com Tàrraga, Cervera, Santa Coloma de Queralt o Igualada (el món del safrà). Altres punts de producció escassa són el Montnegre i Figueres. Tanmateix Carrère opina que fins i tot en aquestes poblacions es dedicaven al tèxtil entre una octava i una desena part dels caps de casa.

QUADRE 1. Preu dels arrendaments de la bolla dels draps (en lliures) (Continuació)

	1390	1400	1406	1412	1412/1390
Tàrraga		410	305	339	
Olot	350	350	500	489	1,40
Cardona	300	645	360	360	1,20
Sant Joan de les Abadesses	290	322	350	408	1,41
Pallars	250	230	281	250	1,00
la Seu d'Urgell	200	200	200	200	1,00
Santa Coloma	115	100	100	80	0,70
Figueres	80	101	100	94	1,18
Bagà	60	60	50	35	0,58
Castellbò	60	82	50	25	0,42
Total	37.513	41.290	37.392	38.482	1,03

FONT: Carrère, 1976, quadre 1.

En conjunt, l'arrendament més elevat s'obté el 1400, seguit del de 1410, però la diferència entre els arrendaments és petita: el més elevat (1400) només supera en un deu per cent el més baix (1406). Localitat per localitat, però, les variacions són més grans, com es pot veure a la darrera columna del quadre 1, que indica l'evolució de cada col·lecta entre 1390 i 1412: el preu de l'arrendament augmenta en gairebé la meitat dels llocs, mentre que a l'altra meitat es redueix; la mitjana és un guany inferior al tres per cent.

De fet, el guany es concentra a Barcelona; els altres centres que creixen més d'un vint per cent tenen una producció comparativament petita. En canvi, les pèrdues de més del vint per cent afecten centres importants com Lleida, Berga, Tarragona i Manresa.

Els mercats internacionals distingien tres categories de draps procedents de Catalunya: barcelonesos, catalans i de Perpinyà, que eren els de millor qualitat (Coulon, 2004, p. 312);⁶⁵ els catalans havien de correspondre a la producció de teixits de menor qualitat procedents de les altes valls del Segre (la Seu d'Urgell), del Cardener (Sant Llorenç de Morunys), del Llobregat (la Pobla de Lillet,⁶⁶ Bagà i Berga),⁶⁷ del Ter (Queralbs, Ribes de Freser, Ripoll,⁶⁸ Sant Joan de les Abadesses i Camprodon)⁶⁹ i del Fluvià (Olot), i del Rosselló, la Cerdanya i el Conflent.⁷⁰ Amb la característica que algunes d'aquestes viles són més centre d'acabat i tint que no pas de teixit: a Berga, el 1394, de noranta-cinc caps de casa, hi havia quaranta artesans tèxtils, però només vuit eren teixidors, i vora trenta paraires; com diu Carrère, el teler es troba sovint a les masies, per a moltes de les quals podia ser l'ingrés principal (Carrère, 1976, p. 475, 477-478 i 484).

La producció drapera destinada a l'exportació sembla precisament important en el moment que alguns autors qualifiquen de decadència o de dificultats: els draps catalans (catalans, valencians i ma-

65. Els llibres de la companyia Datini de 1379 a 1395 individualitzen també els draps de Vilafranca de Conflent (Coulon, 2004, p. 315). En l'àmbit intern, les varietats de drap són molt més grans: fustanys, estamenyes, sarges i imitacions de teixits estrangers com eixalons, vervins, frisons, bristons, etc. (Batlle, 1988, p. 298).

66. On hi havia un molí draper (Gual, 1967, p. 146).

67. Els draps de qualitat mitjana de Berga i Puigcerdà trobaven bona sortida en el mercat castellà (Diago, 1997, p. 117).

68. Drap verd de Ripoll de luxe va ser venut el 1385 a Navarra (Gual, 1967, p. 146).

69. De Camprodon hi ha notícies de producció de saia vermella i d'exportació de draps a Castella a la primera dècada del segle xv (Gual, 1967, p. 129).

70. Coulon (2004, p. 323) troba exportacions al llarg de la segona meitat del segle xiv de la Seu d'Urgell, Ceret, Bagà, Ripoll, Olot, Girona, Sant Llorenç de Morunys i Berga.

llorquins) haurien conquerit el mercat sicilià a partir de 1380; el predomini era, ja des de la primera meitat de segle, dels draps marrons, negres i vermells de Perpinyà; cap a 1390, a Damasc i a Alexandria se citen draps de Perpinyà, Vilafranca de Conflent, Puigcerdà, Girona i Barcelona (Ashtor, 1988, p. 236-237 i 331-334).⁷¹

Altres teixits

A més dels draps de qualitat, s'exporten també barragans (teixits grollers de llana), mantes (obra no dels drapers, sinó dels flassaders) i canemassos (Coulon, 2004, p. 338).

Tot i la importància de la draperia, el primer sector tèxtil exportador va ser el cotó, centrat a Barcelona i en l'elaboració de fustanys, amb trama de cotó i ordit generalment de lli, però de vegades també de llana, cànem i fins i tot seda (Riera Melis i Feliu, 1992, p. 155); a partir del 1285, es troben exportacions a la resta de la Corona i al nord d'Àfrica, però no sembla que entrés en les grans rutes mediterrànies. La producció fou important fins a començament del segle xv, quan van ser arraconats per les importacions alemanyes; el 1394 s'aprovà la seva confraria, l'any següent se'n publicaren les ordenances i el 1402 es reglamentà l'amplada i la llargada de les teles, el salari dels oficials i la qualitat de les matèries primeres (Capmany, 1779, p. 482-483); tanmateix que hi hagués hagut mai tres-cents fustanyers a Barcelona, reduïts a vuit el 1441, és sens dubte una exageració (Riera Melis i Feliu, 1992, p. 174). El teixit de lli i cotó tenia també un altre destí important, la fabricació de veles (Carrère, 1977, vol. I, p. 396).

El treball de la seda no va ser mai gaire important a Catalunya; limitat a Barcelona, només atenyia les activitats més senzilles, la fabricació de cordons i vels; era una especialitat dels jueus i amb un fort suport tècnic dels seders valencians. El pogrom de 1391 desballestà la producció, però a la tardor del mateix any quatre conversos van obtenir d'un mercader barceloní el crèdit necessari per a reconstruir el seu obrador (Sánchez Martínez, 1991, p. 174 i 182).

L'activitat entorn del tèxtil s'hauria de completar encara amb la confecció: els sastres tenen sempre una àmplia representació en les llistes locals i en el mateix Consell de Cent barceloní.

Els oficis de la pell

A la segona meitat del segle xiv, el sector de la pell té una importància econòmica i ocupacional més propera al tèxtil del que s'acostuma a considerar,⁷² potser perquè es tracta d'una activitat molt dispersa (la pell és el plàstic d'abans de la segona meitat del segle xx) i menys dirigida a l'exportació.

L'abastiment de pells comença amb les provinents dels escorxadors (bovines i ovines) i s'hi afegixen les de llop, guilla, cérvol, cabirol, conill, ermini i guilla (Carrère, 1977, vol. I, p. 389-390, i Coulon, 2004, p. 404), però resulten insuficients per a la indústria catalana, que n'ha d'importar (Carrère, 1977, vol. I, p. 389-390). La lluita per l'abastiment de pells porta el municipi barceloní a prohibir el 1374 als blanquers que pactessin amb els carnissers per assegurar-se les pells de l'escorxador (Riera Melis i Feliu, 1992, p. 177).

L'activitat de la transformació de la pell comença amb els assaonadors, que les netegen. És una

71. A les localitats citades, cal afegir-hi Valls, amb un carrer de la Draperia i notícies d'un molí draper el 1389, i Castelló d'Empúries, on el 1405 la vila obtingué del rei el monopoli de tenir tints i tiradors per al drap de llana (Gual, 1967, p. 157 i 129); no sabem, però, si l'ordre va ser efectiva.

72. A Girona, per exemple, el 1388 els artesans de la pell eren gairebé un terç dels menestrals, a poca distància dels treballadors del tèxtil (Torràs Ribé, 1991, p. 90).

activitat molesta i que no requereix gaire especialització: econòmicament, sembla un ofici subordinat als blanquers, que sovint els proporcionen les pells a treballar; tot i això, tenien llocs reservats al Consell de Cent. En canvi, els blanquers, que transformen les pells en cuiros, eren més nombrosos i gaudien d'una major consideració social. Les diferents classes de pells i cuiros obtingudes pels blanquers abastien un conjunt divers d'oficis, el principal dels quals era la sabateria: amb més de cent mestres a Barcelona el 1378, era un gremi amb clares tendències empresarials i fortes pugnes entre mestres i oficials, que van portar al ja esmentat intent de creació d'un gremi de joves el 1397; en canvi, no consta que hi hagués exportació de sabates (Riera Melis i Feliu, 1992, p. 177). Els sabaters eren un dels oficis més considerats dins de la jerarquia gremial barcelonina, a jutjar per la seva participació al Consell de Cent (Torràs Ribé, 1991, p. 102-103).

Els altres oficis de la pell eren pellissers, basters, sellers, beiners, corretgers, bossers, tireters, pergaminers, relligadors de llibres i guadamassilers (repujadors i dauradors de cuir) (Carrère, 1977, vol. I, p. 370-371 i 424-425). Totes les llistes obliden encara els fabricants de bots (recipients de pell de cabra girada) per al transport de líquids, especialment de vi.

Sense tenir la gran dispersió geogràfica del tèxtil, el treball de la pell era important en diverses ciutats, com a Lleida, on el prestigi de la seva guanteria encobreix parcialment la decadència de la indústria urbana a la segona meitat del segle XIV. A Olot, Vilafranca del Penedès, Igualada, Reus, Manresa⁷³ i Vic, el treball de la pell és també antic, sovint documentat des del segle XII i amb una petja important en noms de carrers relacionats amb oficis de la pell. A la segona meitat del segle XIV, els centres més actius, a més de Barcelona, semblen Manresa, Lleida i Girona.

La construcció

La construcció d'edificis ocupava diversos oficis, però bàsicament picapedrers, rajolers, paletes i fusters, que al seu torn donaven feina a una gran quantitat de llenyataires, serradors, manobres, bastaixos i transportistes. Com és evident, no era un sector exclusivament urbà, però sí principalment; d'altra banda, tot i que sens dubte la major part de l'activitat s'esmerçava en la construcció i la reparació d'edificis privats, només ens podem referir a la construcció monumental i aquesta sí que era urbana en una proporció molt important.⁷⁴

Els principals edificis monumentals iniciats (i molts d'ells completats) a l'època que estudiem, són, a Barcelona, que és d'on estem més ben informats gràcies als treballs de Carreras Candi (s. a.) i Duran i Sanpere (1972, vol. I): el saló del Consell de Cent (1369), la Llotja (1380), la façana gòtica de l'Ajuntament (1399), a més d'obres públiques, com la portada d'aigua des de Collserola i la construcció de la plaça Nova (1355), la muralla del raval (1359), la renovació del portal de la Boqueria i la gran claveguera de la Rambla (1362), a més de construccions particulars com diversos palaus del carrer Montcada (Abadal, 1972, p. 49-50). Al mateix temps continuaven molt actives obres d'inici anterior, com la catedral, l'església de Santa Maria del Mar, ràpidament refeta després d'un incendi, la reconstrucció del palau reial menor, el Tinell, l'Hospital de la Santa Creu, el monestir de Pedralbes o l'església del Pi.

I podem dir el mateix de Girona, on a partir de 1360 Guilleré (1993, p. 308) detecta una gran activitat constructiva a la catedral, a Sant Feliu, al convent del Carme... També es treballa intensament

73. On el gremi era prou ric per a demanar el 1324 la construcció d'una capella gremial a la seu acabada d'inaugurar (Sarret, 1923, p. 37).

74. Abadal (1972, p. 49-50) fa notar, però, la transformació de castells en castells palau.

en les obres de les catedrals i llotges de Perpinyà i de Tortosa i en l'església de Montblanc (Abadal, 1972, p. 49-50).

La construcció era un senyal de la bona marxa de l'economia, de la qual constituïa una part important. I el mateix es pot dir de l'altre tipus de construcció, la naval.⁷⁵ L'any 1378, davant l'ofec de les finances reials, el municipi barceloní es va comprometre a rellevar la iniciativa reial i acabar la construcció de les drassanes; tot i la rapidesa amb què es feren les obres, la gran demanda de vaixells obligà a un eixamplament, de manera que, en el seu estat actual, el conjunt estava pràcticament acabat el 1410 (Riera Melis, 1992, p. 112).⁷⁶

Les drassanes mostren una activitat frenètica: les deu galeres construïdes per a la guerra de Sicília en surten el 1393 a un ritme sorprenent per la seva rapidesa (Vilar, 1964, vol. II, p. 165) i, a més de Barcelona, es construeixen vaixells a Cotlliure, Roses, Torroella de Montgrí, Palamós, Sant Feliu de Guíxols, Tossa, Blanes, Sant Pol de Mar, Tarragona i Tortosa, tot i que les naus grosses només podien ser varades a Barcelona i a Cotlliure (Riera Melis, 1992).

La construcció naval implica encara més oficis que l'edificació: llenyataires, serradors i transportistes (carros i barques), que en el cas de Barcelona aportaven fusta dels boscos del Montseny i del Montnegre, tot i que per a peces determinades calia importar-ne del Llenguadoc, de la vall de l'Ebre i fins i tot de Croàcia (Carrère, 1977, vol. I, p. 194-195); mestres d'aixa, responsables del disseny i la construcció del vaixell, amb els fusters de ribera sota les seves ordres; ferrers per als claus i les altres peces de ferro; remolers, especialitzats en la construcció de remes; calafats, responsables que el buc fos estanc; corders i teixidors de veles, normalment amb ordit de cànem o lli i trama de cotó; a més de les àncores, especialitat de Cotlliure gràcies al ferro de les fargues del Vallespir, a part de l'armament, que no podia faltar en cap nau; i a partir de 1345 era obligatòria la presència a bord de dues cartes de navegar, especialitat catalana i mallorquina que a la fi de segle era objecte d'una àmplia exportació (Carrère, 1977, vol. I, p. 201-210, i Riera Melis, 1992).

A les acaballes del segle XIV, els llenys i les barques tradicionals seguien assegurant el cabotatge; per a les distàncies grans es disposava de galeres, propietat de la ciutat, que les llogava, però que resultaven massa cares i potser fins i tot massa grans: el gran comerç l'asseguraven naus, coques i les noves baioneses o castellanes, primer llogades a patrons bascos, però que a final del segle XIV ja es construïen a Barcelona; aquestes darreres incorporaven com a gran novetat el timó axial (Carrère, 1977, vol. I, p. 308-312).

Tot i que les naus eren cares,⁷⁷ era fàcil trobar inversors que n'adquirissin un o diversos setzens; d'altra banda, com es pot veure per la ràpida adaptació de les naus atlàntiques, mestres d'aixa i patrons estaven atents a les novetats tècniques (Carrère, 1977, vol. I, p. 315). De fet, la flota catalana era la tercera del Mediterrani, darrere Gènova i Venècia, però per damunt de Pisa, Marsella o Nàpols, de manera que a final del segle XIV era present en tots els grans eixos del comerç internacional (Riera Melis, 1992).

75. Per a una visió de conjunt de la construcció naval i de les seves innovacions, vegeu Riera Melis i Feliu (1992, p. 184-197).

76. Segons Renouard (1964, p. 1103), després de la pesta molts productes d'exportació són carregats en coques basques. No queda clar, però, si la Marina catalana era insuficient o bé les coques resultaven més competitives; podríem pensar en una crisi de la galera a causa de la dificultat i, per tant, la carestia per a trobar qui es volgués llogar com a remer? Si fos així, seria una bona mostra del descens de població, però sobretot de les millors oportunitats per a les capes més baixes de la població.

77. Segons Capmany (1779, p. 440), el 1356 una galera petita valia 1.150 lliures i una de grossa 2.350.

El treball del ferro

El treball del ferro i d'altres metalls havia de ser sens dubte important, però les notícies que en tenim són tardanes; el punt de partida ha de ser la franquícia concedida el 1367 que declarava lliures d'impostos els ferros necessaris per a la construcció de galeres, ampliada el 1370 al ferro per a la construcció d'armes (empunyadures d'espasa, viratons i estreps de ballesta, etc.) i encara el 1393 les bombardes (Tintó, 1980). Aquests avantatges fiscals eren deguts sens dubte al desig de facilitar la construcció naval i l'armament, però indiquen les dificultats per a abastir Barcelona de ferro (recordem que les àncores dels vaixells havien de venir de Cotlliure). Tanmateix cap a final del segle XIV comença una activitat fortament demandant de ferro i alhora expressiva d'una important habilitat en el seu treball: la construcció de reixes per a les esglésies; la primera notícia és el contracte de 1401 per a tancar amb una reixa la capella del Sant Sepulcre de l'església de Santa Anna de Barcelona (Duran i Sanpere, 1972, vol. I, p. 528).

Possiblement els ferrers d'animals eren els principals treballadors i consumidors de ferro, però no han deixat rastre documental; més consideració social devien tenir els freners, amb carrer propi a Barcelona des de molt antic, i els espasers, tot i que el seu nombre era tan exigü (tres mestres el 1390) que sospito que es devien dedicar més a reparar que no pas a construir.

D'altres oficis manipuladors de metalls, com cuirassers, broquerers, calderers, llauners o estanys, en coneixem poc més que les ordenances, ja citades (Capmany, 1779, p. 548-560).

Argenteria

L'orfebreria amb prou feines es practicava a Barcelona al segle XIV, més enllà de recobriments d'objectes de plata o de couro, obra dels batifillers, però aquests no formaven gremi propi: les ordenances de 1395 els inclouen amb els argenters (Capmany, 1779, vol. I, p. 504). I és que la indústria de luxe se centrava en la plata, els productes de la qual eren fins i tot objecte d'exportació, si bé bàsicament es tractava d'una producció per al consum local, basada sobretot en la vaixel·la i els objectes litúrgics (Carrère, 1977, vol. I, p. 418, i Coulon, 2004, p. 354).

Corall

Una especialitat barcelonina, en si modesta, però amb una gran importància exportadora era el corall. Depenia de la matèria primera obtinguda a les costes de l'Empordà i al cap de Creus i ràpidament exhaurida: a partir de 1420 s'hauria d'importar de Sardenya (Carrère, 1977, vol. I, p. 392-393). De fet, el gran moment del corall català va de 1380 a 1420: secundari en les exportacions abans de la primera data, va incrementar molt la seva participació fins a convertir-se en alguns moments en el principal producte exportat, sobretot cap a la vall del Rin i l'Imperi, acompanyant el safrà, i cap a Orient. L'elaboració del corall era una especialitat d'artesans jueus, més aviat modestos, que sovint depenien del mercader que els fornava la matèria primera i comprava el producte acabat; per al 1385 en coneixem trenta-cinc noms. L'assalt al call va suposar un cop fort per a l'activitat, però es va refer aviat (Coulon, 2004, p. 365-366), potser perquè a diferència de l'altra especialitat jueva, la sederia, no era tan exigent en instrumental ni capitals.

Altres oficis

Les ciutats grans, i en especial Barcelona, disposaven de molts altres oficis; no podem fer gairebé res més que citar-ne uns quants. Entre els gremis més importants trobem candelers de cera, flequers,

forners, carnisers, gerrers, molers i fabricants d'armament: ballesters, llancers, sageters..., però també es fabriquen cordes de viola, objecte d'exportació, pintes de teler, balances, daus i cartes de joc (Carrère, 1977, p. 416).

Cap a final del segle XIV comencen a adquirir importància algunes activitats i oficis nous, com la producció de sabó, important a Tarragona i també a Barcelona, que a final del segle XIV n'exporta a l'Orient Mitjà; la confecció de sucre (amb un *magister succari* documentat el 1399) i la fabricació de vidre, amb els seus complements, els miralls i les ulleres, que prenen volada tot just a la primera dècada del segle XV (Carrère, 1977, p. 413-414).

CONCLUSIONS

Com a conclusió principal, voldria afirmar que l'evolució de la producció no abona una crisi general al llarg de la segona meitat del segle XIV. La producció agrària va caure menys que la població i es va diversificar amb una major aportació de productes destinats al mercat; però aquesta diversificació, inferior al que sovint es proposa, no és una cosa nova, sinó la continuïtat ampliada de fenòmens anteriors. Per tant, no podem parlar de crisi agrària llevat que entenguem la paraula en el seu sentit propi de moment de canvi. En aquest cas, podem parlar de crisi en les relacions de producció agrària, de transformacions degudes a canvis imposats primer per la força econòmica de la manca de mà d'obra i intentada forçar després en sentit contrari per la reacció senyorial (a través de la violència legal o física); al meu entendre, aquesta reacció va quedar molt lluny d'aconseguir els seus objectius, ja que la pagesia sobrevivent a les mortaldats va sortir àmpliament afavorida de la seva pugna amb els senyors.

En la producció urbana no es pot parlar de crisi abans de 1380, i fins i tot en aquest moment final crec preferible la cautela de Carrère (1978): «vers la crisi» o, si es vol, una precrisi, amb diferents ingredients, però el fonamental dels quals sembla la fragilitat de l'equilibri d'una economia que dedica una part important de la producció a l'exportació i que, per tant, està molt exposada a la competència i als canvis polítics i militars que dominen l'evolució dels mercats internacionals.

Sí que es podria parlar clarament de crisi en el sector rendista, primer el basat en les rendes agràries, després el format entorn del deute de la monarquia i dels municipis; i de crisi social, amb els inicis de la lluita contra els mals usos i els enfrontaments per la representació municipal, en especial a Barcelona.

Però jo només havia de parlar de la producció.

BIBLIOGRAFIA⁷⁸

- ABADAL, Ramon d' (1972). *Pere el Cerimoniós i els inicis de la decadència política de Catalunya*. Barcelona: Edicions 62.
- ALTISENT, Agustí (1972). *Les granges de Poblet al segle XV: Assaig d'història d'unes granges cistercenques catalanes*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. (Treballs de la Secció de Filosofia i Ciències Socials; 2)
- (1974). *Història de Poblet*. Poblet: Abadia de Poblet.
- ANGUERA DE SOJO, Oriol (1934). «Dret especial de la comarca de Vic». A: *Conferències sobre varietats comarcals del dret civil català*. Barcelona: Acadèmia de Jurisprudència i Legislació de Catalunya.

78. Abreviacions: AHAM = *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* (Barcelona); AEM = *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona).

- ARGILÉS ALUJA, Caterina (1995). «Evolució dels preus lleidatans a la Baixa Edat Mitjana (1362-1500)». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* [Barcelona], vol. 6.
- ARROYO ILLERA, Rafael (1968). «Algunas referencias sobre la posesión de “pasquers” de Cerdaña en la Edad Media». *Ligarzas* [València], vol. 1.
- ASHTOR, Elihayu (1988). «Catalan Cloth on the medieval mediterranean markets». *Journal of European Economic History* [Roma], vol. 17, núm. 2.
- AVENTÍN, Mercè (1996). *La societat rural a Catalunya en temps feudals: Vallès Oriental, segles XIII-XVI*. Barcelona: Columna. (Columna Assaig; 5)
- (2004). «Família i unitat d'explotació». A: SALRACH, Josep M. (coord.). *Edat mitjana*. Vol. II de GIRALT, Emili (dir.). *Història agrària dels Països Catalans*. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca.
- BATLLE, Carme (1988). *L'expansió baixmedieval, segles XIII-XV*. Vol. III de VILAR, Pierre (dir.). *Història de Catalunya*. Barcelona: Edicions 62.
- BELenguER I CEBRIÀ, Ernest (1996). «Temps d'expansió i temps de crisi». A: BELenguER I CEBRIÀ, Ernest; CUADRADA I MAJÓ, Coral (dir.). *La forja dels Països Catalans*. Vol. 3 de RIQUER I PERMANYER, Borja de (dir.). *Política, societat i cultura als Països Catalans*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- BELenguER I CEBRIÀ, Ernest; CUADRADA I MAJÓ, Coral (dir.) (1996). *La forja dels Països Catalans*. Vol. 3 de RIQUER I PERMANYER, Borja de (dir.). *Política, societat i cultura als Països Catalans*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- BOLÒS I MASCLANS, Jordi (1995). *El mas, el pagès i el senyor: Paisage i societat en una parròquia de la Garrotxa a l'edat mitjana*. Barcelona: Curial. (Biblioteca de Cultura Catalana; 87)
- BUSQUETA I RIU, Joan J. (1989). «Per un estat de la qüestió del tema ciutat-camp a la Catalunya de la baixa edat mitjana». AHAM, vol. 10.
- (1991). *Una vila del territori de Barcelona: Sant Andreu de Palomar als segles XIII-XIV*. Barcelona: Rafael Dalmau. (Publicacions de la Fundació Salvador Vives Casajuana; 107)
- (2004). *Baixa edat mitjana*, A: PAGÉS, Lluís (dir.). *Història de Lleida*. Vol. III. Lleida: Pagès.
- CAPMANY I DE MONTPALAU, Antoni de (1779). *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*. Reeditat a cura d'Emili Giralt i Carme Batlle. Barcelona: Càmera Oficial de Comerç i Navegació, 1961-1963.
- CARRERAS CANDI, Francesc (s. a.). *La ciutat de Barcelona*. Vol. 5 de CARRERAS CANDI, Francesc. *Geografia general de Catalunya*. Barcelona: Albert Martín.
- CARRÈRE, Claude (1976). «La draperie en Catalogne et en Aragon au XIVe siècle». A: SPALLANZANI, Marco (ed.). *Produzione, commercio e consumo dei panni di lana nei secoli XII-XVIII. Attidella Seconda Settimana di Studio (Prato, 10-16 aprile, 1970)*. Florència: Olschki.
- (1977). *Barcelona 1380-1462: Un centre econòmic en època de crisi*. Barcelona: Curial.
- (1978). «Structures et évolution des entreprises pre-industrielles: le cas de Barcelona au Bas Moyen Âge». A: *Studi in memoria di Federigo Melis*. Vol. 3. Nàpols: Giannini.
- CONDE Y DELGADO DE MOLINA, Rafael (1983). «Joan Tàrrrega: comerciante y hombre de negocios barcelonés en el siglo XV». *Miscellanea Barcinonensia* [Barcelona], vol. XLVII.
- CONDE Y DELGADO DE MOLINA, Rafael; RUIZ DOMÉNEC, José Enrique (1973). «La agricultura catalana a fines de la Edad Media. Hipótesis y problemas». A: *IX Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. Nàpols: Società Napolitana di Storia Patria.
- Constitucions i altres drets de Catalunya* (1704). Barcelona: Casa de Joan Pau Martí i Joseph Llopis Estampers. [Reedició facsímil: Barcelona, Base, 1973]
- COULON, Damien (2004). *Barcelone et le grand commerce d'Orient au Moyen Âge: un siècle de relations avec l'Égypte et la Syrie-Palestine (ca. 1330 - ca. 1430)*. Madrid: Casa de Velázquez; Barcelona: Institut Europeu de la Mediterrània.
- CUADRADA, Coral (1988). *El Maresme medieval: Hàbitat, economia i societat, segles X-XIV*. Mataró: Caixa d'Estalvis Laietana.
- (1997). «Senyors i ciutadans: les senyories catalanes a la baixa edat mitjana». *Revista d'Història Medieval* [València], vol. 8.

- CUVILLIER, Jean Pierre (1968). «Les communautés rurales de la Plane de Vich (Catalogne) aux XIIIe et XIVe siècles». *Mélanges de la Casa de Velázquez* [Madrid], vol. iv.
- (1970). «Una societat en crisi: la sagrera, la parròquia i el castell de Taradell després de la pesta negra (1352-1365)». *Ausa* [Vic], vol. 66-67.
- DIAGO HERNANDO, Máximo (1997). «El comercio de tejidos a través de la frontera terrestre entre las coronas de Castilla y Aragón en el siglo XIV». *Studia Historica: Historia Medieval* [Santiago de Compostel·la], vol. 15.
- DONAT, Lúdia; LLUCH, Rosa; MALLORQUÍ, Elvís; SOLDEVILA, Xavier; TO FIGUERAS, Lluís (2001). «Usos i abusos del concepte de mas: el cas de la regió de Girona (segles XIII-XIV)». A: FERRER I MALLOL, M. Teresa; MUTGÉ I VIVES, Josefina; RIU I RIU, Manuel (ed.). *El mas català durant l'edat mitjana i la moderna (segles IX-XVIII)*. Barcelona: CSIC. (Anuario de Estudios Medievales, Anejo; 42)
- DURAN I SANPERE, Agustí (1972). *Barcelona i la seva història*. Vol. I: *La formació d'una gran ciutat*. Barcelona: Curial.
- FELIU, Gaspar (1990). *El funcionament del règim senyorial a l'edat moderna: L'exemple del Pla d'Urgell*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs. (Cròniques; 1). Republicat en part a: FELIU, Gaspar (2010). *La llarga nit feudal: Mil anys de pugna entre senyors i pagesos*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- (1992a). «Activitats econòmiques». A: SOBREQÜÉS, Jaume (dir.) (1992). *La formació de la Barcelona medieval*. Vol. II de SOBREQÜÉS, Jaume (dir.). *Història de Barcelona*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana: Ajuntament de Barcelona.
- (1992b). «El pes econòmic de la remença i dels mals usos». *AEM*, vol. 22.
- (1996). «El règim senyorial català als segles XVI-XVII». *Pedralbes: Revista d'Història Moderna* [Barcelona], vol. 16. Republicat a: FELIU, Gaspar (2010). *La llarga nit feudal: Mil anys de pugna entre senyors i pagesos*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- (1998). «L'administració de la comanda Hospitalera de Barberà: un llibre de comptes de 1410-1411». *AEM*, vol. 28.
- (2001). «Els antecedents de la remença i dels mals usos». *Quaderns de la Selva* [Santa Coloma de Farners], núm. 13: *Homenatge a Josep M. Pons Guri*. Republicat a FELIU, Gaspar (2010). *La llarga nit feudal: Mil anys de pugna entre senyors i pagesos*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- (2010). *La llarga nit feudal: Mil anys de pugna entre senyors i pagesos*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- FERNÁNDEZ TRABAL, Josep (1989). «Aprofitaments comunals, prats i pastures al delta del Llobregat (segles XIV i XV). Conflictes per a la utilització de l'espai a la baixa edat mitjana». *AHAM*, vol. 10.
- (1995). *Una família catalana medieval. Els Bell-lloch de Girona, 1267-1533*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2002). «El conflicte remença a la Catalunya del segle XV, 1388-1486». *Afers* [Catarroja], vol. 42/43.
- (2004). «Els capítols de justícia de les Corts de 1429 i 1431, plasmació del programa conservador en el conflicte agrari català». *Estudi d'Història Agrària 23. Homenatge al Dr. Emili Giralt i Raventós*, Barcelona: Universitat de Barcelona.
- (2005). *Política, societat i economia en una vila catalana medieval: Molins de Rei, 1190-1512*. Molins de Rei: Ajuntament de Molins de Rei.
- FERRER I MALLOL, M. Teresa (1970-1971). «El patrimoni reial i la recuperació dels senyorius jurisdiccionals en els estats catalanoaragonesos a la fi del segle XIV». *AEM*, vol. 7.
- (2001). «Establiment de masos després de la Pesta Negra». A: FERRER I MALLOL, M. Teresa; MUTGÉ I VIVES, Josefina; RIU I RIU, Manuel (ed.). *El mas català durant l'edat mitjana i la moderna (segles IX-XVIII)*. Barcelona: CSIC. (Anuario de Estudios Medievales, Anejo; 42)
- FERRER I MALLOL, M. Teresa; MUTGÉ I VIVES, Josefina; RIU I RIU, Manuel (ed.) (2001). *El mas català durant l'edat mitjana i la moderna (segles IX-XVIII)*. Barcelona: CSIC. (Anuario de Estudios Medievales, Anejo; 42)
- FREEDMAN, Paul H. (1988). *Assaig d'història de la pagesia catalana (segles XI-XV)*. Barcelona: Edicions 62. (Llibres a l'Abast; 241)
- (1993). *Els orígens de la servitud pagesa a la Catalunya medieval*. Vic: Eumo.
- FURIÓ, Antoni (1996). «Una pagesia dividida: diferències jurídiques i desigualtats econòmiques». A: BELENGUER I CEBRIÀ, Ernest; CUADRADA I MAJÓ, Coral (dir.). *La forja dels Països Catalans*. Vol. 3 de RIQUER I

- PERMANYER, Borja de (dir.). *Política, societat i cultura als Països Catalans*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- GARCIA-OLIVER, Ferran (2004). «Els cultius». A: SALRACH, Josep M. (coord.). *Edat mitjana*. Vol. II de GIRALT, Emili (dir.). *Història agrària dels Països Catalans*. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca.
- GIRALT, Emili (dir.) (2004-2008). *Història agrària dels Països Catalans*. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca. 4 v.
- GOLOBARDES VILA, Miquel (1970-1973). *Els remences dins del quadre de la pagesia catalana fins al segle xv*. Figueres: Biblioteca Palau de Peralada.
- GUAL CAMARENA, Miguel (1967). «Para un mapa de la industria textil hispana en la Edad Media». AEM, vol. 4.
- (1976). «Orígenes y expansión de la industria textil lanera catalana en la Edad Media». A: SPALLANZANI, Marco. *Produzione, commercio e consumo dei panni di lana nei secoli XII-XVIII*. Florència: Leo S. Olschki.
- GUILLERÉ, Christian (1993). *Girona al segle xiv*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. (Biblioteca Abat Oliba; 132)
- HAMILTON, Earl J. (1936). *Money, Prices and Wages in Aragon, Valencia and Navarre*. Cambridge: Harvard University Press. (Harvard Economic Studies; 51). Reeditat el 1975 a Filadèlfia: Porcupine Press.
- HINOJOSA, Eduardo de (1905). *El régimen señorial y la cuestión agraria en Cataluña durante la Edad Media*. Madrid: Librería General de Victoriano Suárez.
- IRADIEL, Paulino (1996a). «L'economia: produir i comerciar». A: BELENGUER I CEBRIÀ, Ernest; CUADRADA I MAJÓ, Coral (dir.). *La forja dels Països Catalans*. Vol. 3 de RIQUER I PERMANYER, Borja de (dir.). *Política, societat i cultura als Països Catalans*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- (1996b). «Estructures corporatives i organització del treball urbà». A: BELENGUER I CEBRIÀ, Ernest; CUADRADA I MAJÓ, Coral (dir.). *La forja dels Països Catalans*. Vol. 3 de RIQUER I PERMANYER, Borja de (dir.). *Política, societat i cultura als Països Catalans*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- LE ROY LADURIE, Emmanuel (1966). *Paysans de Languedoc*. París: Mouton.
- LLADONOSA, Josep (1975). *Lérida medieval*. Vol. II: *Siglos xiv-xv*. Lleida: Dilagro. (Cultura Ilerdense. Arte e Historia)
- (1980). *Història de la ciutat de Lleida*. Barcelona: Curial. (Documents de Cultura; 16)
- LLOVET, Joaquim (2000). *Mataró: Dels orígens de la vila a la ciutat contemporània*. Mataró: Caixa Laietana.
- LLUCH I BRAMON, Rosa (1997). «Remences redimits. El domini de l'Almoina del Pa (1331-1458)». AHAM, vol. 27/2.
- (1998). «El mas i la servitud en els segles xiv i xv. Una aproximació». *Quaderns. Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles*, vol. 19: *Actes del col·loqui de tardor «El mas medieval a Catalunya»*.
- (1999). «Remença i mals usos: el cas de Camós». A: CONGOST, Rosa; TO, Lluís (ed.). *Homes, masos i història: La Catalunya del nord-est (segles XI-XX)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat; Girona: Institut de Llengua i Cultura Catalanes de la Universitat de Girona.
- (2005). *Els remences: La senyoria de l'almoina de Girona als segles xiv i xv*. Girona: Documenta Universitaria: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines: Centre de Recerca d'Història Rural (ILCC Secció Vicens Vives) de la Universitat de Girona. (Biblioteca d'Història Rural, Estudis; 8)
- (2008). «Les viles medievals: franqueses i mals usos». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, vol. XIX.
- MONSALVATJE I FOSSAS, Francesc (1908). *Colección diplomática del condado de Besalú*. Tom XIX, V de la «Colección Diplomática». Girona: Imprenta de Eusebio Simó.
- NOGUER I MUSQUERAS, Tomàs; PONS I GURI, Josep M. (1967). «Constitucions sinodals de Girona de la primera compilació». *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses [Girona]*, vol. XVIII.
- PELLA I FORGAS, Josep (1883). *Historia del Ampurdán: estudio de la civilización en las comarcas del noreste de Cataluña*. Barcelona: L. Tasso y Serra, Imp.
- PLADEVALL I FONT, Antoni (1963). «La disminució del poblament a la Plana de Vic a mitjans del segle xiv». *Ausa [Vic]*, vol. IV, núm. 44.
- PONS I GURI, Josep M. (1960). «Document sobre fogatges de Montclús i de Montseny (segle XIV)». *Circular de l'Arxiu Històric Fidel Fita*, núm. 4. Reeditat a: PONS I GURI, Josep M. *Recull d'estudis d'història jurídica catalana*. Vol. I. Barcelona: Fundació Noguera (1980). [Cito per aquesta edició]

- PONS I GURI, Josep M. (1984a). *Inventari dels pergamins de l'Arxiu Històric «Fidel Fita» d'Arenys de Mar*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.
- (1984b). *El cartoral de Santa Maria de Roca Rossa*. Barcelona: Fundació Noguera. (Textos i Documents; 7)
- (1989). «Els rèdits d'un monestir cartoixà (segles XIII-XIV). Sant Pol de Mar». A: PONS I GURI, Josep M. *Recull d'estudis d'història jurídica catalana*. Vol. III. Barcelona: Fundació Noguera. (Textos i Documents; 22)
- PONS I GURI, Josep M.; RODRÍGUEZ BLANCO, Jesús (1990). *Inventari dels pergamins de l'Arxiu Històric Municipal de Calella*. Barcelona: Fundació Noguera. (Textos i Documents; 23)
- RENOUARD, Yves (1964). «Les principaux aspects économiques et sociaux de l'histoire des pays de la couronne d'Aragon aux XIIe, XIIIe et XIVe siècles». A: *VII Congrès d'Història de la Corona d'Aragó: Ponències*. Barcelona: Imprenta Viuda de Fidel Rodríguez Ferran. Republicat a: RENOUARD, Yves. *Études d'histoire médiévale*. Paris: SEVPEN (1968). [Cito per aquest text]
- RIERA I MELIS, Antoni (1992). «La construcció naval a Catalunya a les vespres dels grans descobriments geogràfics». *Revista d'Història Medieval* [València], núm. 3. Publicat també a: D'ARIENZO, Luisa (ed.) (1993). *Sardegna, Mediterraneo e Atlantico tra Medioevo et Età Moderna: Studi storici in memoria di Alberto Boscolo*. Vol. III: *Cristoforo Colombo e la sua epoca*. Roma: Bulzoni.
- (1993). «La aparició de les corporacions de ofici en Catalunya». A: *Cofradías, gremios, solidaridades en la Europa medieval: XIX Semana de Estudios Medievales. Estella, 1992*. Pamplona: Gobierno de Navarra.
- (en premsa). «El proveïment alimentari de les ciutats catalanes entre 1384 i 1420». *AHAM*, vol. 31 (2014).
- RIERA I MELIS, Antoni; FELIU MONTFORT, Gaspar (1992). «Activitats econòmiques». A: SOBREQÜÉS, Jaume (dir.). *La ciutat consolidada (segles XIV i XV)*. Vol. III de SOBREQÜÉS, Jaume (dir.). *Història de Barcelona*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana: Ajuntament de Barcelona.
- RIERA I MELIS, Antoni; FERNÁNDEZ TRABAL, Josep (2004). «La crisi econòmica i social al camp». A: SALRACH, Josep M. (coord.). *Edat mitjana*. Vol. II de GIRALT, Emili (dir.). *Història agrària dels Països Catalans*. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca.
- RIERA SANS, Jaume (1996). «La destrucció del call de Barcelona». A: BELENGUER I CEBRIÀ, Ernest; CUADRADA I MAJÓ, Coral (dir.). *La forja dels Països Catalans*. Vol. 3 de RIQUER I PERMANYER, Borja de (dir.). *Política, societat i cultura als Països Catalans*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- RIQUER I PERMANYER, Borja de (dir.) (1996). *Política, societat i cultura als Països Catalans*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- RIU, Manuel (1964). «Aportación a la organización gremial de la industria textil catalana en el siglo XIV». A: *VII Congrès d'Història de la Corona d'Aragó: Ponències*. Barcelona: Imprenta Viuda de Fidel Rodríguez Ferran.
- SALRACH, Josep M. (1998). «La pesta negra i els orígens del problema remença. L'estat de la qüestió». A: *Pere el Ceremoniós i la seva època*. Barcelona: CSIC. Institució Milà i Fontanals. (Anuario de Estudios Medievales, Anejo; 24)
- (coord.) (2004a). *Edat mitjana*. Vol. II de GIRALT, Emili (dir.). *Història agrària dels Països Catalans*. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca.
- (2004b). «La comunitat pagesa». A: SALRACH, Josep M. (coord.). *Edat mitjana*. Vol. II de GIRALT, Emili (dir.). *Història agrària dels Països Catalans*. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca.
- SÁNCHEZ MARTÍNEZ, Manuel (1991). «La seda en la Catalunya medieval». A: MORRAL, Eulàlia (coord.). *El món de la seda a Catalunya*. Terrassa: Museu Tèxtil: Diputació de Barcelona.
- SARRET I ARBÓS, Joaquim (1923). *Història de la indústria, del comerç i dels gremis de Manresa*. Vol. III de *Monumenta Historica Civitatis Minorisae*. Manresa: Impremta i Enquadernacions de Sant Josep.
- SERRA CLOTA, Assumpta (1999). «Reaccions senyoriales a la crisi agrària a Catalunya a la baixa edat mitjana: els remences». *AEM*, vol. 29.
- SERRA I PUIG, Eva (1988). «Els cereals a la Barcelona del segle XIV». A: *Alimentació i societat a la Catalunya medieval*. Barcelona: CSIC. Institució Milà i Fontanals. (Anuario de Estudios Medievales, Anejo; 20)
- SERRA RÀFOLS, Elies (1964). «Oficis i eines al segle XIV». A: *VII Congrès d'Història de la Corona d'Aragó: Ponències*. Barcelona: Imprenta Viuda de Fidel Rodríguez Ferran.
- SERRA I VILARÓ, Joan (1930-1950). *Baronies de Pinós i Mataplana: Investigació als seus arxius*. Barcelona: Balmes.

- SOBREQUÉS, Jaume (dir.) (1992a). *La formació de la Barcelona medieval*. Vol. II de SOBREQUÉS, Jaume (dir.). *Història de Barcelona*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana: Ajuntament de Barcelona.
- (dir.) (1992b). *La ciutat consolidada (segles XIV i XV)*. Vol. III de SOBREQUÉS, Jaume (dir.). *Història de Barcelona*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana: Ajuntament de Barcelona.
- TINTÓ, Margarita (1980). *La història del Gremi de Serrallers i Ferrers de Barcelona: Any 1380*. Barcelona: Gremi de Ferrers i Serrallers de Barcelona.
- TORRAS I RIBÉ, Josep M. (1991). *Curtidores y tenerías en Cataluña: organización de un oficio pre-industrial (siglos XIV-XIX)*. Vic: Colomer Munmany.
- TORRAS I SERRA, Marc (1996). *La crisi del segle XV a Manresa: Una aproximació a partir dels llibres de manifestes*. Manresa: Angle.
- VERDÉS PIJUAN, Pere (2001). «Una espècie autòctona: el comerç del safrà a Catalunya el segle XV». AEM, vol. 31/2.
- VICENS VIVES, Jaume (1945). *Historia de los remensas en el siglo XV*. Barcelona: CSIC. Instituto Jerónimo Zurita.
- (1954). *El gran sindicato de remensa (1488-1508)*. Barcelona: CSIC.
- (1956). *Els Trastàmars*. Barcelona: Teide.
- (1957). «La economía de los países de la Corona de Aragón en la Baja Edad Media». A: *VI Congreso de la Corona de Aragón: Actas*. Madrid: Dirección General de Relaciones Culturales del Ministerio de Asuntos Exteriores. Republicat a: VICENS VIVES, Jaume. *Coyuntura económica y reformismo burgués*. Esplugues de Llobregat: Ariel. (Ariel Quincenal; 8) [Cito per aquesta darrera edició]
- VILAR, Pierre (1964). *Catalunya dins l'Espanya moderna*. Vol. II: *El medi històric*. Barcelona: Edicions 62.